

Witold Jarno

(University of Lodz, Poland)

<https://orcid.org/0000-0002-5845-6057>

e-mail: witold.jarno@uni.lodz.pl

Generał brygady Leon Pachucki (1872–1932) – żołnierz Armii Polskiej we Francji i bohater wojny polsko-rosyjskiej 1920 r. Zarys biografii

Brigadier General Leon Pachucki (1872–1932) – Soldier of the Polish Army in France and Hero of the Polish-Russian War of 1920. Outline of the Biography

ABSTRACT

The subject of the research is the figure of Leon Pachucki, a brigadier general of the Polish Army, who took part in World War I and the Polish-Russian War. The aim of the article is to present his military career, both in the Russian Army and later in the Polish Army. The text is based mainly on documents collected in the Central Military Archives, and on available literature supplementing the archival materials. On their basis, it was possible to analyze the stages of his military career, his achievements on the battlefields, his service in higher command positions in the interwar period and his social activities after retirement. He was a hero of the Polish-Russian War in 1920 – for his courage on the

PUBLICATION INFO					
			e-ISSN: 2449-8467 ISSN: 2082-6060		
THE AUTHOR'S ADDRESS: Witold Jarno, the Institute of History of the University of Lodz, 27A Harcmistrza Aleksandra Kamińskiego Street, Łódź 90-219, Poland					
SOURCE OF FUNDING: Statutory Research of the Institute of History of the University of Lodz					
SUBMITTED: 2022.01.11	ACCEPTED: 2023.09.24	PUBLISHED ONLINE: 2023.12.21			
WEBSITE OF THE JOURNAL: https://journals.umcs.pl/rh		EDITORIAL COMMITTEE E-mail: reshistorica@umcs.pl			
 DIRECTORY OF OPEN ACCESS JOURNALS		 EUROPEAN REFERENCE INDEX FOR THE HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES			

battlefield, he was awarded the Order of Virtuti Militari 5th class and the Cross of Valor. The future general was born in 1872 in Suwałki and as a youth he joined the Russian army. He served in this army until 1918, recently in the Russian corps in the Balkans. In spring that year he came to France, where he commanded the 3rd Rifle Regiment (Polish Army in France). Together with him, he came to Poland in April 1919 and took part in the Polish offensive in Volyn. At the end of June this year, he took the position of the commander of the infantry in the 1st Rifle Division of the General Haller's Army. Three months later, he became the commander of the XXV Infantry Brigade. As its commander, he showed courage on leading the defense of the locality of Pohrebyszcze at the turn of May and June 1920. In September 1921, he became the deputy commander of the Corps District No. IV Lodz, and in 1925 he took up a similar position in the Command of the Corps District No. IX Brest. After retiring in 1927, he moved to Lodz, where he died in 1932. It is worth adding, that he was the only one general of the army of the Second Polish Republic buried in this city before World War II.

Key words: Leon Pachucki, Polish Army in France, 13th Infantry Division, Polish-Russian war of 1920, Command of the Corps District No. IV Lodz, military garrison in Lodz

STRESZCZENIE

Przedmiotem badań jest postać Leona Pachuckiego, generała brygady Wojska Polskiego, który brał udział w I wojnie światowej oraz w wojnie polsko-rosyjskiej. Celem artykułu jest przedstawienie jego kariery wojskowej, zarówno w armii rosyjskiej, jak i później w armii polskiej. Tekst oparty został w głównej mierze na dokumentach zgromadzonych w Centralnym Archiwum Wojskowym, a także na dostępnej literaturze stanowiącej uzupełnienie materiałów archiwalnych. Na ich podstawie udało się przeprowadzić analizę jego kolejnych etapów kariery wojskowej, zasług na polach bitew, służby na wyższych stanowiskach dowódczych w okresie międzywojennym oraz działalności społecznej na emeryturze. Był bohaterem wojny polsko-rosyjskiej w 1920 r. – za wykazaną odwagę na polu walki został odznaczony Orderem Virtuti Militari V klasy oraz Krzyżem Walecznych. Przyszły generał urodził się w 1872 r. w Suwałkach i jako młodzieniec wstąpił do armii rosyjskiej. Służył w niej do 1918 r., ostatnio w rosyjskim korpusie na Bałkanach. Wiosną tego roku przybył do Francji, gdzie dowodził 3 Pułkiem Strzelców (Armia Polska we Francji). Wraz z nim przyjechał w kwietniu 1919 r. do Polski i brał udział w polskiej ofensywie na Wołyniu. W końcu czerwca tego roku objął stanowisko dowódcy Piechoty Dywizyjnej 1 Dywizji Strzelców Armii Generała Hallera, a trzy miesiące później został dowódcą XXV Brygady Piechoty. Jako dowódca wykazał się odwagą, kierując na przełomie maja i czerwca 1920 r. obroną miejscowości Pohrebyszcze. We wrześniu 1921 r. został zastępcą dowódcy Okręgu Korpusu nr IV Łódź, a w 1925 r. objął podobne stanowisko w Dowództwie Okręgu Korpusu nr IX Brześć. Po przeniesieniu w 1927 r. w stan spoczynku zamieszkał w Łodzi, gdzie zmarł w 1932 r. Warto jeszcze dodać, że był to jedyny generał armii II Rzeczypospolitej pochowany w tym mieście przed II wojną światową.

Słowa kluczowe: Leon Pachucki, Armia Polska we Francji, 13 Dywizja Piechoty, wojna polsko-rosyjska 1920 r., Dowództwo Okręgu Korpusu nr IV Łódź, garnizon wojskowy w Łodzi

Bohaterem artykułu jest Leon Pachucki, jeden z generałów armii II Rzeczypospolitej o niezwykle ciekawym życiorysie, odzwierciedlającym specyficzne czasy, w jakich żył. Urodzony w Kongresówce – służył

początkowo w armii rosyjskiej, potem w Armii Polskiej we Francji, a w końcu w szeregach Wojska Polskiego. Był organizatorem i dowódcą 3 Pułku Strzelców Polskich (PSP)¹, dowódcą Piechoty Dywizyjnej (PD) 1 Dywizji Strzelców Polskich (1 DSP)², dowódcą XXV Brygady Piechoty (BP), zastępcą dowódcy Okręgu Korpusu (OK) nr IV Łódź i OK nr IX Brześć. Za wykazaną odwagę w wojnie polsko-rosyjskiej 1920 r. został odznaczony Orderem Virtuti Militari V klasy i Krzyżem Walecznych (czterokrotnie). Po przeniesieniu w stan spoczynku zamieszkał w Łodzi, gdzie zmarł. Niestety postać tego generała jest obecnie niemal całkowicie zapomniana, dlatego celem artykułu jest jej przybliżenie współczesnemu czytelnikowi, gdyż swym życiem i odwagą na polu walki oraz zdolnościami organizacyjnymi w pełni zasługuje na należną mu pamięć potomnych.

Leon Pachucki³ urodził się 11 kwietnia 1872 r. w Suwałkach w polskiej rodzinie katolickiej o szlacheckich korzeniach. Jego rodzicami byli Antoni i Stefania z domu Borms. Edukację rozpoczął w rodzinnym mieście – nie uczęszczał jednak do szkoły. Trudno w tym wypadku stwierdzić, czy wynikało to z trudności finansowych rodziny, czy też korzystał z pomocy gubernera lub wynajętego nauczyciela. Jedno wiadomo na pewno – wykształcenie ogólne uzyskał po latach domowej edukacji, zdając w 1888 r. egzamin państwowy na prawach wolontariusza drugiej kategorii przy Gimnazjum Męskim w Suwałkach (obecnie I Liceum Ogólnokształcące im. Marii Konopnickiej)⁴.

W wieku 17 lat zdecydował o wyborze drogi życiowej i rozpoczęciu służby w armii rosyjskiej. Dnia 14 maja 1889 r. (według innych informacji podawanych w jego dokumentach miało to miejsce 13 lub 25 maja,

¹ Później Pułk Strzelców Pieszych.

² Później Dywizja Strzelców Pieszych.

³ Krótkie notki biograficzne L. Pachuckiego (zapis nazwiska w języku rosyjskim – Лев Антонович Пахуцкий) można znaleźć w następujących publikacjach: A. Wojtaszak, *Generalicja Wojska Polskiego 1918–1926*, Warszawa 2012, s. 609–610; H. Kosk, *Generalicja polska. Popularny słownik biograficzny*, t. 2, M–Ż, Pruszków 2001, s. 72; P. Stawecki, *Słownik biograficzny generałów Wojska Polskiego 1918–1939*, Warszawa 1994, s. 240; T. Kryśka-Karski, S. Żurakowski, *Generałowie Polski Niepodległej*, Warszawa 1991, s. 141; M. Cieplewicz, *Pachucki Leon (1872–1932)*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 24, red. E. Rostworowski, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1979, s. 767–768; *Encyklopedia wojskowa*, t. 6, red. O. Laskowski, Warszawa 1937, s. 216.

⁴ Centralne Archiwum Wojskowe Wojskowego Biura Historycznego [dalej: CAW WBH], Kolekcja Akt Personalnych i Odznaczeniowych [dalej: KAPiO], sygn. I.480.426, k. 17. Według A. Wojtaszaka (*op. cit.*, s. 609) nazwisko rodowe matki Leona brzmiało Berms.

a wedle danych rosyjskich 1 maja⁵) L. Pachucki zgłosił się ochotniczo jako jednoroczny ochotnik i 18 maja został przydzielony do 18 Pułku Strzelców (PS) stacjonującego w Kalwarii (obecnie miasto znajduje się w granicach Litwy). Pułk ten wchodził w skład samodzielnej 5 Brygady Strzelców (17, 18, 19 i 20 PS). Po odbyciu rocznej służby ochotniczej i awansie na stopień kaprała 18-letni Leon został 13 maja 1890 r. skierowany do dwuletniej Szkoły Junkrów Piechoty w Wilnie (w 1910 r. przekształconej w Wileńską Szkołę Wojskową). Ukończył ją 20 sierpnia 1892 r. w stopniu podchorążego i powrócił do 18 PS⁶. Pułk ten 7 lat później (1899) został przeniesiony do rodzinnego miasta naszego bohatera (Suwałki), gdzie stacjonował do wybuchu I wojny światowej. Leon Pachucki służył w nim przez 24 lata, awansując na kolejne stopnie oficerskie: podporucznika – 5 listopada 1894 r., porucznika – 5 czerwca 1899 r., sztabkapitana – 28 kwietnia 1902 r., kapitana – 6 grudnia 1906 r., podpułkownika – 1 czerwca 1915 r. i pułkownika – 6 czerwca 1916 r.⁷

⁵ Zapewne odnosi się do kalendarza juliańskiego, choć w tym wypadku różnica wynosi 13 zamiast 12 dni dla XIX w.

⁶ А.Н. Антонов, *Виленское пехотное юнкерское училище 1864–1899. Краткий исторический очерк*, Вильна 1900, s. 97 (poz. 2376).

⁷ САУ WBH, КАРiО, sygn. I.480.426, k. 11–13; *Список капитанам армейской пехоты по старшинству. Составлен по 1-е ноября 1910 г.*, Санкт Петербург 1911, s. 1366 (poz. 906); *Общий список Офицерским чинам Русской Императорской армии. Составлен по 1-е января 1909 года*, Санкт Петербург 1909, kol. 415; https://www.ria1914.info/index.php/Пахуцкий_Лев_Антонович [dostęp: 1.02.2023]. W podanych źródłach rosyjskich występują nieco odmienne daty kolejnych awansów: podporucznika – 23 XI 1894 r. (ze starszeństwem z tego dnia), porucznika – 15 IV 1899 r. (ze starszeństwem z 23 XI 1898 r.), sztabkapitana – 15 IV 1903 r. (ze starszeństwem z 23 XI 1902 r.), na kapitana – 6 XII 1907 r. (ze starszeństwem 23 XI 1906 r.), na podpułkownika – 13 IV 1915 r. (ze starszeństwem z 18 IX 1914 r.) i pułkownika – 24 V 1916 r. (ze starszeństwem z 19 VII 1915 r.). Rozbieżności w datach wynikają głównie z tego, iż te zawarte w przypisie podane zostały według kalendarza juliańskiego (tzw. stary styl), a w dokumentach L. Pachuckiego według kalendarza gregoriańskiego (tzw. nowy styl) – różnica w tych kalendarzach w XIX w. wynosiła 12 dni, a w XX w. 13 dni. Rozbieżność występuje np. w dacie awansu L. Pachuckiego na stopień podporucznika: 23 listopada – kalendarz juliański i 5 listopada (podana w jego teczce personalnej) – kalendarz gregoriański. Można przypuszczać, że jest to błąd w źródłach rosyjskich i zamiast 23 listopada powinno być 23 października – czyli 13 dni różnicy, co zapewne wynikało z częstego mylenia przez ludzi różnicy dni w obu kalendarzach obowiązującej w XX w. w porównaniu do XIX w. Podobna sytuacja występuje przy dacie awansu na stopień pułkownika – w teczce personalnej widnieje 6 VI 1916 r., a w źródłach rosyjskich 24 V 1916 r. (różnica wynosi 13 dni). Znacznie trudniej wyjaśnić rozbieżności w datach pozostałych awansów na stopień: porucznika – w dokumentach L. Pachucki podał 5 VI 1899 r., a źródła rosyjskie datę 15 IV; sztabkapitana – w dokumentach 28 IV 1902 r., a według źródeł rosyjskich był to 15 IV 1903 r. (w tym wypadku mamy

W pułku zajmował różne stanowiska: młodszego oficera kompanii, adiutanta dowódcy I batalionu, członka sądu pułkowego, dowódcy kompanii szkolnej, kwatermistrza pułku i w końcu dowódcy 2 kompanii strzeleckiej w latach 1906–1914. Nasz bohater – wraz z pułkiem – uczestniczył w tłumieniu tzw. Powstania Bokserów w Chinach w 1900 r. (zakończono go rosyjskim podbojem Mandżurii) i w wojnie rosyjsko-japońskiej 1904–1905. Trzeba tu dodać, że w jej trakcie samodzielną 5 Brygadę Strzelców przeformowano we wrześniu 1905 r. na dwubrygadową 5 Dywizję Strzelców (w skład I Brygady wchodził 17 i 18 PS, a II Brygady – 19 i 20 PS), a po zakończeniu tej wojny dywizję ponownie przeformowano w marcu 1906 r. w brygadę⁸.

W początkowym okresie służby w armii rosyjskiej L. Pachucki założył rodzinę – jego wybranką serca stała się Cezaria Misiewicz. Nie znamy daty ślubu, lecz można przypuszczać, że skoro ich pierwsze dziecko przyszło na świat w 1899 r. – to zapewne i związek małżeński został zawarty pod koniec ostatniej dekady XIX w. Małżeństwo doczekało się trójki dzieci: dwóch córek – Janiny (ur. 14 października 1899 r.) i Heleny (ur. 21 kwietnia 1903 r.) oraz syna Witolda (ur. 22 kwietnia 1907 r.). Rodzina – jak to zwykle bywa w przypadku osób wojskowych – zmieniała

znów przesunięcie w wymiarze 13 dni, lecz w teczce personalnej podany został rok 1902, podczas gdy w źródłach rosyjskich rok 1903); kapitań – w teczce personalnej pojawia się data 6 XII 1906 r., a w źródłach rosyjskich 6 XII 1907 r. – trudno w tym wypadku wyjaśnić różnicę co do roku; podpułkownika – w teczce personalnej zawarta jest data 1 VI 1915 r., a na wzmiankowanej stronie internetowej 13 IV 1915 r.

⁸ CAW WBH, KAPiO, sygn. I.480.426, k. 11–13; A. Wojtaszak, *op. cit.*, s. 609; https://ru.wikipedia.org/wiki/18-й_стрелковый_полк [dostęp: 20.07.2020]; https://ria1914.info/index.php/18-й_стрелковый_полк [dostęp: 20.07.2020]. Pułkiem dowodził w latach 1902–1905 płk Nikołaj Judenicz – jeden z dowódców Białych w rosyjskiej wojnie domowej po przewrocie bolszewickim, stojący w 1919 r. na czele Zachodniej Armii Ochotniczej. Po jego odejściu stanowisko dowódcy pułku zajmowali kolejno: płk Iwan Fotenhauer (1905–1907), płk Józef Szamota (1907–1910) i płk Dmitrij Fiodorow (1910–1914). Informacje o służbie L. Pachuckiego w 18 PS można znaleźć w następujących publikacjach: *Памятная книжка Сувалкской губернии на 1895 год*, Сувалки 1895, s. 160 (tu L. Pachucki jest tylko wymieniony jako młodszy oficer 18 PS); *Памятная книжка Сувалкской губернии на 1898 год*, Сувалки 1898, s. 187 (tu wymieniony jest jako adiutant dowódcy I batalionu); *Памятная книжка Сувалкской губернии на 1902 год*, Сувалки 1902, s. 188 (tu wymieniony jest jako młodszy oficer 18 PS); *Памятная книжка Сувалкской губернии на 1907 год*, Сувалки 1907, s. 215; *Памятная книжка Сувалкской губернии на 1910 год*, Сувалки 1910, s. 212; *Памятная книжка Сувалкской губернии на 1913 год*, Сувалки 1913, s. 239 (w trzech ostatnich wymieniony został jako dowódca 2 rot, czyli 2 kompanii strzeleckiej); *Общий*, kol. 415.

miejsce pobytu wraz z kolejnymi przydziałami i początkowo mieszkała w Kalwarii, a od 1899 r. w Suwałkach⁹.

Po wybuchu I wojny światowej płk L. Pachucki walczył w szeregach 18 PS na froncie rosyjsko-niemieckim, dowodząc najpierw kompanią strzelecką, a później jednym z batalionów, a także czasowo samym pułkiem. W trakcie walk był dwukrotnie lekko ranny. Niebawem rozpoczął się nowy okres w jego służbie w armii carskiej. Trwająca od 1914 r. I wojna światowa pokazała słabość armii serbskiej, toteż rok później rządy Serbii, Francji i Wielkiej Brytanii podjęły rozmowy z rządem rosyjskim na temat wysłania rosyjskiego korpusu ekspedycyjnego na Bałkany. Front wschodni wymagał zaangażowania większości sił armii rosyjskiej, jednak względy polityczne (wpływy Rosji w tej części Europy, która z Serbią utrzymywała bliskie więzi polityczno-kulturowe) zdecydowały, że rząd rosyjski postanowił latem 1916 r. wysłać dwie specjalne brygady piechoty do walk na froncie bałkańskim. W tym celu w Moskiewskim Okręgu Wojskowym sformowano 2 i 4 Specjalną Brygadę Piechoty (2 Brygadą dowodził gen. Michaił Diterichs, a 4 Brygadą – gen. Maksim Leontiew), które przetransportowano drogą morską z Archangielska do Francji, a stamtąd przewieziono je statkami Morzem Śródziemnym do Grecji¹⁰. W listopadzie 1916 r. obie brygady skierowano na front serbski, gdzie uczestniczyły w ciężkich walkach (m.in. w zakończonej niepowodzeniem ofensywie alianckiej w maju 1917 r. w rejonie rzeki Czerny). Niebawem (5 czerwca 1917 r.) brygady połączono w 2 Specjalną Dywizję Piechoty¹¹. Po rewolucji październikowej (1917) i przejęciu władzy przez bolszewików nowy rząd rosyjski ogłosił dekret o pokoju. Informacje o tych wydarzeniach szybko dotarły na Bałkany, a żołnierze rosyjskich brygad specjalnych zażądali powrotu do kraju. Dowództwo francuskie stwierdziło w odpowiedzi, że wspomniany dekret nie miał zastosowania do sił rosyjskich przebywających poza granicami Rosji, gdyż chciało nadal używać ich do walki z państwami centralnymi. Jednak spadające morale w brygadach specjalnych i niechęć do dalszej walki spowodowały, że wycofano je z frontu i niebawem rozwiązano wraz z całą 2 Specjalną Dywizją

⁹ CAW WBH, KAPiO, sygn. I.480.426, k. 32; W. Kozłowski, *Generałowie-zastępcy dowódców Okręgu Korpusu nr IV Łódź 1918–1939. Szkic do portretu zbiorowego*, „Rocznik Łódzki” 1998, 45, s. 128; A. Wojtaszak, *op. cit.*, s. 610.

¹⁰ Natomiast 1 i 3 Brygadę Specjalną wysłano do Francji, gdzie walczyły na froncie francusko-niemieckim.

¹¹ Po rewolucji lutowej i obaleniu caratu rozpoczęły się w Rosji zmiany polityczno-społeczne przyjęte pozytywnie przez większość rosyjskich żołnierzy. Jednak stopniowo w szeregach armii rosyjskiej zaczęła się rozwijać agitacja antywojenna, w tym również na Bałkanach, gdyż znaczna część żołnierzy stacjonujących tam rosyjskich brygad specjalnych nie rozumiała, dlaczego walczą tak daleko od własnego kraju.

Piechoty. Jej żołnierzom władze francuskie zaproponowały powrót do Rosji (gdzie większość z nich wróciła w latach 1919–1920), przewiezienie do Francji (tu mieli podjąć pracę w przemyśle) bądź ochotnicze wstąpienie w szeregi francuskiej Legii Cudzoziemskiej¹².

Niestety o służbie płk. L. Pachuckiego na froncie bałkańskim niewiele wiadomo. Początkowo – jeszcze w Rosji – objął 27 lipca 1916 r. dowództwo batalionu marszowego 4 Specjalnej Brygady Piechoty (командир маршевого батальона 4-й Особой Пехотной Бригады). W jego tezcze personalnej znajduje się jedynie informacja, że do 25 lipca 1917 r. dowodził w Salonikach 4 Samodzielnym Batalionem (powstałym na bazie wspomnianego batalionu marszowego), po czym objął stanowisko komendanta rosyjskiej bazy w tym mieście. Zajmował je formalnie do 1 marca 1918 r., kiedy to rozkazem dowódcy 2 Specjalnej Dywizji Piechoty został odwołany i opuścił szeregi armii rosyjskiej, w której służył niemal 29 lat. W tym czasie był wielokrotnie odznaczony, m.in. Orderem św. Anny 2 i 3 klasy z mieczami, Orderem św. Stanisława 2 klasy z mieczami i 3 klasy, Orderem św. Włodzimierza 4 klasy, medalem za wojnę rosyjsko-chińską w 1900 r. i medalem za wojnę rosyjsko-japońską w latach 1904–1905¹³.

Opuszczenie przez płk. L. Pachuckiego armii rosyjskiej było spowodowane poczuciem patriotyzmu i chęcią wzięcia udziału w odbudowie niepodległej Polski w szeregach powstającej w tym czasie Armii Polskiej

¹² Ю.Н. Данилов, *Русские отряды на французском и македонском фронтах*, Париж 1933, s. 12 i n.; Ю.А. Писарев, *Русские войска на салоницком фронте в 1916–1918 гг.*, „Исторические Записки” 1966, 79, s. 109–136, <https://www.disserscat.com/content/ruskie-voiska-na-salonikskom-fronte-v-1916-1918-gg> [dostęp: 20.07.2020]; https://nvo.ng.ru/history/2014-01-31/1_balkany.html [dostęp: 20.07.2020]; https://ru.wikipedia.org/wiki/Экспедиционный_корпус_Русской_армии_во_Франции [dostęp: 20.07.2020]. Szerzej o relacjach rosyjsko-serbskich w czasie I wojny światowej vide: А. Тимофеев, Я. Вишняков, Г. Милорадович, *Битва двуглавых орлов. Очерки по истории русско-сербских отношений в годы Первой мировой войны*, Москва 2016; Я.В. Вишняков, *Сербы в русской армии в годы Первой мировой войны*, „Славяноведение” 2017, 3, s. 15–29. Żołnierzy z byłych rosyjskich brygad specjalnych narodowości rosyjskiej chcących dalej walczyć z państwami centralnymi wcielono do francuskiej Legii Cudzoziemskiej, w której zorganizowano pododdział rosyjski w ramach 1 Dywizji Marokańskiej. Walczył on latem 1918 r. na froncie francusko-niemieckim, zaś po zakończeniu I wojny światowej powierzono mu okupację niemieckiego miasta Worms nad Renem.

¹³ САУ ВВН, КАРiО, sygn. I.480.426, k. 10, 15 i 23; 1916. *Список полковникам по старшинству. Исправлен по 1-е августа*, Петроград 1916, s. 353, https://www.ria1914.info/index.php/Маршевый_батальон_4-й_особой_пехотной_бригады [dostęp: 1.02.2023]; https://www.ria1914.info/index.php/4-я_особая_пехотная_бригада [dostęp: 1.02.2023].

we Francji¹⁴. Do Salonik skierowano byłych żołnierzy 2 i 4 Specjalnej Brygady Piechoty, którzy chcieli kontynuować walkę z państwami centralnymi we Francji w szeregach francuskiej Legii Cudzoziemskiej (żołnierze narodowości rosyjskiej) bądź w ramach Armii Polskiej we Francji (żołnierze narodowości polskiej). Pułkownik J. Pachucki już pod koniec 1917 r. zdecydował zgłosić się ochotniczo do wspomnianej armii (dowodzonej od września 1918 r. przez Józefa Hallera) i po uzyskaniu zgody dowódcy 2 Specjalnej Dywizji Piechoty przybył drogą morską z Salonik do Francji, gdzie został przyjęty w szeregi Armii Polskiej we Francji. Według podanych przez niego informacji miało to nastąpić 1 marca bądź 1 kwietnia 1918 r. – trudno ową rozbieżność jednoznacznie wyjaśnić, lecz zapewne pierwsza data odnosi się do rozkazu dowódcy 2 Specjalnej Dywizji Piechoty wyrażającego zgodę na podjęcie służby w Armii Polskiej we Francji, zaś druga data dotyczyć może faktycznego przyjęcia w jej szeregi po dotarciu drogą morską na ziemię francuską. Niebawem mianowany został dowódcą nowo formowanego 3 PSP, choć i w tym wypadku trudno jednoznacznie wskazać datę tej nominacji i faktycznego objęcia dowództwa pułku, gdyż w dokumentach występują w tym zakresie rozbieżności: miało to nastąpić 25 marca bądź 7 kwietnia – ta druga data jest bardziej prawdopodobna i to ona najczęściej występuje w dokumentach zawartych w jego teczce personalnej¹⁵. Niejasności budził także jego stopień wojskowy, gdyż jak sam podał:

Do Armii Polskiej byłem przyjęty przez Misję Francusko-Polską w randze podpułkownika. Ranga pułkownika była mi zwrócona przez rozkaz Generała Hallera z dnia 2-go stycznia 1919 r., z początku dając mi starszeństwo z 1916 r. od 6-go czerwca, następnie jednak z niewiadomych mi przyczyn starszeństwo to zostało mi zniesione¹⁶.

Nie zmienia to faktu, że we wszystkich dokumentach zawartych w jego teczce personalnej wymieniany jest w 1918 r. jako pułkownik,

¹⁴ Szerzej o Armii Polskiej we Francji vide: J. Sierociński, *Armia Polska we Francji. Dzieje wojsk Generała Hallera na obczyźnie*, Warszawa 1929, s. 113 i n.

¹⁵ CAW WBH, KAPiO, sygn. I.480.426, k. 4 (tu sam podał, że dowództwo 3 PSP objął na początku kwietnia 1918 r.), k. 8 (tu informacja, że dowództwo 3 PSP objął 25 III 1918 r.) i k. 15 (tu jako data objęcia dowództwa 3 PSP podany jest 7 IV 1928 r.); J. Dąbrowski, *Zarys historii wojennej 45 Pułku Piechoty Strzelców Kresowych*, Warszawa 1928, s. 8 (tu informacja, że dowództwo 3 PSP objął 26 marca).

¹⁶ CAW WBH, KAPiO, sygn. I.480.426, k. 25.

dlatego też w dalszej części tekstu w odniesieniu do zajmowanych przez niego stanowisk także będzie określany jako oficer w tym stopniu¹⁷.

Do formowania 3 PSP przystąpiono na początku 1918 r., wraz z przemianowaniem 16 lutego dotychczasowego I batalionu 2 PSP na I batalion nowo tworzonego 3 PSP¹⁸. Datę tę uznano później jako dzień powstania pułku, przemianowanego we wrześniu 1919 r. na 45 Pułk Piechoty Strzelców Kresowych (PPSK). Podobnie jak w przypadku 1 i 2 PSP, kadra dowódcza 3 PSP także wywodziła się początkowo głównie z dawnej polskiej emigracji popowstaniowej oraz polskich oficerów byłej armii rosyjskiej przybywających z Rosji lub Bałkanów. Dalszy rozwój organizacyjny pułku nastąpił na przełomie marca i kwietnia, wraz z przyjazdem do obozu wojskowego w Laval prawie dwutysięcznego transportu ochotników z Ameryki Północnej oraz kolejnej grupy polskich żołnierzy z Salonik, co pozwoliło sformować brakujący II i III batalion. Dnia 7 kwietnia jednostka (już pod dowództwem płk. L. Pachuckiego) została przegrupowana do m. Sully-sur-Loire (około 45 km na południowy wschód od Orleanu), a 27 maja do obozu wojskowego w Mailly-le-Camp (około 45 km na północ od Troyes, pomiędzy rzekami Sekwaną i Marną). Tam pod kierunkiem płk. L. Pachuckiego i francuskich instruktorów żołnierze kontynuowali szkolenie, przerwane 9 czerwca. Wówczas to wojska niemieckie rozpoczęły nową ofensywę w Szampanii, wobec czego w połowie miesiąca bataliony 3 PSP skierowano do odwodu francuskiej 4 Armii gen. Henriego Gourauda w pobliżu m. Trannes. W działaniach bojowych żołnierze pułku nie wzięli jednak wówczas udziału¹⁹.

W trakcie pobytu w strefie przyfrontowej delegacja pułku z płk. L. Pachuckim na czele wzięła 18 czerwca w rejonie Reims udział w uroczystości wręczenia 1 PSP (dowodzonemu przez płk. Juliana Jasińskiego) pierwszego sztandaru (zwanego wówczas chorągwią) ufundowanego przez mieszkańców Paryża. Cztery dni później w okolicy m. Dienville 3 PSP

¹⁷ Formalnie dopiero dekretem Naczelnego Wodza nr 535 z 20 V 1920 r. został zatwierdzony posiadany przez L. Pachuckiego stopień pułkownika, potwierdzony później przez Komisję Weryfikacyjną ogólnej listy starszeństwa oficerów Wojska Polskiego („Dziennik Personalny Ministerstwa Spraw Wojskowych” [dalej: „DPMSWojsk.”] 1920, nr 20, poz. 535, s. 386).

¹⁸ Wraz z powstaniem I batalionu omawianego pułku wyznaczono pierwszego dowódcę 3 PSP, którym pod koniec lutego 1918 r. został oficer francuski polskiego pochodzenia mjr Stanisław Tyll.

¹⁹ CAW WBH, KAPiO, sygn. I.480.426, k. 15; W. Trawiński, *Odyseja Polskiej Armii Błękitnej*, oprac. W. Suleja, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1989, s. 231–232; J. Dąbrowski, *op. cit.*, s. 6–9; W. Jarno, *1 Dywizja Strzelców Armii Generała Hallera w latach 1918–1919*, Łódź 2006, s. 43 i 54; W. Skarżyński, *Armja Polska we Francji w świetle faktów*, Warszawa 1929, s. 75.

Leon Pachucki – zdjęcie z początku lat dwudziestych XX w. (źródło: https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Leon_Pachucki#/media/File:Gen._LEON_PACHUCKI.jpg [dostęp: 12.10.2021]).

(wraz z 2 PSP i 1 Pułkiem Artylerii Polowej) otrzymał w darze sztandar pułkowy ufundowany w wypadku tego pułku przez społeczeństwo miasta Nancy. Odebrał go osobiście płk L. Pachucki, co musiało być dla niego niezwykle podniosłą chwilą²⁰.

Wiosną 1918 r. przystąpiono do tworzenia pierwszego związku taktycznego Armii Polskiej we Francji, jakim była 1 DSP, której dowództwo

²⁰ Szerzej na temat uroczystości wręczenia sztandarów vide: *Polskie sztandary na francuskim froncie*, Paris 1918, s. 3–15; J. Sierociński, *op. cit.*, s. 126–129; W. Trawiński, *op. cit.*, s. 237–249; K. Satora, *Opowieści wrzesniowych sztandarów*, Warszawa 1990, s. 96.

sformowano na bazie dowództwa francuskiej 63 Dywizji Piechoty (DP)²¹. Pierwszym dowódcą polskiej dywizji został 18 sierpnia dowódca wspomnianej dywizji francuskiej gen. ppor. Joseph Ecohard, a dwa miesiące później gen. ppor. Jean Vidalon, którego Edward Ligocki tak oceniał: „Jenerał ten, którego żołnierze nazywali «Wydalon», hamował cokolwiek rozwój armii – w łaskach u niego byli Francuzi, pułkownicy o polskich nazwiskach Berecki i Jasiński, źle widzianym był płk Pachucki, którego pułk trzeci był jednak najlepiej postawiony ze wszystkich”²².

Pułkownik L. Pachucki dzięki swej energii i poświęceniu w ciągu kilku miesięcy sformował 3 PSP i uczynił z niego pełnowartościową jednostkę bojową. Jego zasługi na tym polu były w latach II Rzeczypospolitej wysoko oceniane, czego wyrazem było przyznanie mu – zarządzeniem prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z 17 września 1932 r. – Medalu Niepodległości, co uzasadniono następująco: „Do Armii Polskiej we Francji wstąpił jako ochotnik. Dowódca pułku położył wielkie zasługi na polu wychowawczym żołnierza. Jako starszy stopniem oficer-Polak był moralną podporą i autorytetem dla podwładnych na obczyźnie, gdyż stosunki wewnętrzne jednostek nie były jeszcze w stopniu unormowane”²³. Równie pochlebną opinię na temat pracy płk. L. Pachuckiego w 1918 r. napisał gen. ppor. Nowotny (dowódca 13 DP):

Oficer nieskazitelny i prawego charakteru. Bardzo wielki i gorący patriota. Był pierwszym z oficerów wyższych, który na wieść o formowaniu się siły zbrojnej we Francji wstąpił do Ar. Pol. organizującej się we Francji, pociągając swym przykładem i sobą cały zastęp Polaków swych podkomendnych. W Ar. Pol. we Francji organizował 3-ci Pułk Strzelców Polskich, w który włożył dużo trudu i poświęcenia i którym dowodził na froncie we Francji i w kraju. Na obcym gruncie był obrońcą i rzecznikiem interesów żołnierza polskiego – jego mowy i zwyczajów; musiał pokonywać trudności i zasłużył sobie na ogólne uznanie²⁴.

Jesienią 1918 r. 1 DSP skierowano na front francusko-niemiecki i przegrupowano do obozu m. Bayon w Lotaryngii (25 km na południe od Nancy), gdzie weszła do odwodu francuskiej 8 Armii (obsadzającej linię frontu na przedpolach Nancy). Dnia 14 października 1918 r. dywizję

²¹ *Księga Chwały Piechoty*, red. B. Prugar-Ketling, Warszawa 1937–1939, s. 169. Szerzej o procesie formowania 1 DSP i jej strukturze vide: W. Jarno, *1 Dywizja*, s. 51–68.

²² E. Ligocki, *O Józefie Hallerze. Życie i czyny na tle współczesności dziejowej*, Warszawa 1923, s. 278.

²³ CAW WBH, KAPiO, sygn. I.480.426, k. 5.

²⁴ *Ibidem*, k. 92.

przeniesiono w rejon Wogezów, gdzie została podporządkowana dowódcy francuskiego X Korpusu Armijnego (gen. Charles Vanderberg). Z uwagi na górzysty i lesisty teren działania wojenne w tym rejonie od ponad dwóch lat nie miały aktywnego charakteru. Ten fakt był zapewne przyczyną skierowania – nieposiadającej jeszcze doświadczenia bojowego – dywizji właśnie na ten odcinek frontu. Dowodzony przez płk. L. Pachuckiego 3 PSP obsadził środkowy pododcinek przydzielonego 1 DSP odcinka („Ravines” w rejonie m. St. Die), gdzie od 18 października polscy żołnierze toczyli potyczki z wrogiem. Trzy dni później dowództwo wojsk sprzymierzonych podjęło decyzję o nowej ofensywie w kierunku Metz i Saarbrücken, w której uczestniczyć miały siły francuskiej 8 i 10 Armii, amerykańskiej 2 Armii oraz 1 DSP ze składu Armii Polskiej we Francji. W związku z tym jej pułki przemieszczono w dniach 4–8 listopada w rejon Rambervillers, skąd miały zostać przewiezione w okolice Luneville (30 km na wschód od Nancy). W ramach planowanej na 14 listopada ofensywy polska dywizja miała uderzyć – w drugiej fazie natarcia – na tzw. fort gen. Hesslera, wchodzący w skład umocnień twierdzy Metz. Jednak trzy dni przed rozpoczęciem zaplanowanego uderzenia doszło do zawarcia zawieszenia broni i odwołania planowanej akcji zaczepnej. Kolejne miesiące dywizja spędziła w obozach wojskowych w rejonie m. Bayon na południe od Nancy, gdzie m.in. kwaterował (do czasu wyjazdu do Polski) 3 PSP²⁵.

Armia Polska we Francji nie przybyła do ojczyzny wraz z zakończeniem I wojny światowej. Jej powrót – po długich negocjacjach wysłanników Józefa Piłsudskiego z działaczami Komitetu Narodowego Polskiego kierowanego przez Romana Dmowskiego oraz władzami francuskimi – nastąpił dopiero wiosną 1919 r. Zgodnie z umową francusko-niemiecką podpisaną 4 kwietnia w Spa Armia Polska we Francji miała być przewieziona do Polski koleją przez terytorium Niemiec. Wraz z wyjazdem przeprowadzono w niej duże zmiany personalne (część oficerów francuskich zastąpili polscy oficerowie przysłani z kraju), w tym na stanowisku dowódcy 1 DSP (generała J. Vidalonego zastąpił francuski generał Joseph

²⁵ CAW WBH, Armia generała Hallera, Dowództwo Armii generała Hallera [dalej: DAGH], sygn. I.123.1.29, nlb., Obsada 1 DSP z 15 I 1919 r.; sygn. I.123.1.60, nlb., Obsady 1 DSP z kwietnia 1919 r.; Armia generała Hallera, Dowództwo I Korpusu Armii generała Hallera [dalej: Dowództwo I Korpusu AGH], sygn. I.123.2.44, nlb., Obsada 1 DSP z 20 II 1919 r.; S. Wyczółkowski, *Zarys historii wojennej 43 Pułku Strzelców Kresowych*, Warszawa 1928, s. 15–16; J. Dąbrowski, *op. cit.*, s. 10–12; S. Bobrowski, *Zarys historii wojennej 44 Pułku Strzelców Kresowych*, Warszawa 1929, s. 8–9; D. Radziwiłowicz, *Błękitna Armia. W 80. rocznicę powstania*, Warszawa 1997, s. 50–51; W. Lipiński, *Bajończycy i Armia Polska we Francji*, „Bellona” 1929, 1, s. 101–102; W. Jarno, *1 Dywizja*, s. 70–75; W. Piekarski, *Dywizja Polska na froncie we Francji*, „Błękitny Weteran” 1937, nr 5, s. 14–16.

Bernard). Po przyjeździe armii do kraju dokonano także zmian w jej nazewnictwie: zaczęto ją określać jako Armia Generała Hallera (AGH) lub Błękitna Armia (do czasu jej zjednoczenia z Wojskiem Polskim). Natomiast stosunkowo niewielkie zmiany strukturalne przybyłej do kraju armii wynikały z zawartych wcześniej porozumień polsko-francuskich, w myśl których miała ona zachować swą odrębność organizacyjną przez pierwsze pół roku od przybycia do Polski²⁶.

Dowodzony przez płk. L. Pachuckiego 3 PSP opuścił Francję 18 kwietnia 1919 r. i po pięciu dniach podróży przybył do kraju. W tym czasie dotarły tam także pozostałe oddziały dywizji, które skierowano na Lubelszczyznę (24 kwietnia 3 PSP dotarł do Kowla), gdzie niebawem przybyły również jednostki 2 DSP. Obie dywizje (tworzące trzon I Korpusu AGH) odegrały istotną rolę w ofensywie majowej przeciw wojskom ukraińskim, walnie przyczyniając się do jej sukcesu. Nacierająca w pierwszej linii 1 DSP, mając w rezerwie III batalion 3 PSP, zaatakowała 14 maja trzema grupami: na lewym skrzydle dywizji grupa płk. L. Pachuckiego (3 PSP, bez III batalionu oraz II batalion 2 PSP), w centrum grupa płk. Eduarda Bereckiego (nominalny dowódca PD 1 DSP) oraz na prawym skrzydle grupa ppłk. Jeana Grabińskiego (dowódca 2 PSP). Grupa dowodzona przez płk. L. Pachuckiego, współdziałając z grupą gen. por. ppor. Aleksandra Karnickiego, podjęła działania w kierunku Łucka, przekraczając 15 maja rzekę Stochód, po czym główne siły 1 DSP skierowały się w stronę Styru, który osiągnęły trzy dni później w okolicy Łucka²⁷.

Dnia 24 maja 1919 r. Naczelne Dowództwo Wojska Polskiego nakazało 1 DSP przetransportować – w ślad za 2 DSP – na front przeciwniemiecki. Jako pierwszy opuścił swe stanowiska na przedpolu Łucka dowodzony przez płk. L. Pachuckiego 3 PSP, który dwa dni później odjechał koleją do Częstochowy (natomiast pozostałe dwa pułki dywizji

²⁶ CAW WBH, Armia generała Hallera, DAGH, sygn. I.123.1.225, nlb., Plan trasy transportu dla pododdziałów 1 DSP; Armia generała Hallera, Dowództwo I Korpusu AGH, sygn. I.123.2.1, nlb., Rozkaz gen. Józefa Hallera przedrukowany w rozkazie Naczelnego Dowództwa Wojska Polskiego z 20 IV 1919 r.; M. Wrzosek, *Polski czyn zbrojny podczas pierwszej wojny światowej 1914–1918*, Warszawa 1990, s. 481–482; J. Haller, *Pamiętniki. Z wyborem dokumentów i zdjęć*, Londyn 1964, s. 191–192; M. Orłowski, *Generał Józef Haller (1873–1960)*, Kraków 2007, s. 255; B. Woszczyński, *Przyjazd Armii Gen. Hallera oraz jej zjednoczenie z wojskiem w kraju*, w: *Armia Polska we Francji 1917–1919. Materiały sympozjum z okazji 65. rocznicy powstania Armii Polskiej we Francji*, Warszawa 1983, s. 92–94.

²⁷ CAW WBH, Ordre de Bataille Naczelnego Dowództwa Wojska Polskiego, sygn. I.301.30.19, nlb., OdeB Frontu Wołyńskiego z 20 V 1919 r.; J. Dąbrowski, *op. cit.*, s. 12–13; W. Hupert, *Zajęcie Małopolski Wschodniej i Wołynia w roku 1919*, Lwów–Warszawa 1928, s. 59–70; W. Jarno, *1 Dywizja*, s. 111–119; M. Klimecki, *Polsko-ukraińska wojna o Lwów i Wschodnią Galicję 1918–1919*, Warszawa 2000, s. 217–218.

– z uwagi na słabość sił polskich na Wołyniu – pozostały ostatecznie na zajmowanych stanowiskach w rejonie Łucka). Przewiezienie 3 PSP nad granicę polsko-niemiecką wynikało z obawy przed odrzuceniem przez władze niemieckie projektu traktatu wersalskiego, co skłoniło 22 maja Naczelne Dowództwo Wojska Polskiego do koncentracji większych sił na wypadek wybuchu ewentualnej wojny z Niemcami²⁸. Wspomniane dwie dywizje I Korpusu AGH (cała 2 DSP oraz 3 PSP z 1 DSP) zostały podporządkowane dowództwu Frontu Śląskiego, lecz wobec uspokojenia w stosunkach polsko-niemieckich kilka tygodni później (na początku lipca) 3 PSP przewieziono ponownie na front wschodni²⁹.

W trakcie pobytu pułku w rejonie Częstochowy płk L. Pachucki pożegnał się w końcu czerwca 1919 r. ze swym pułkiem i objął stanowisko dowódcy PD 1 DSP (według różnych danych miało to miejsce 29 lub 30 czerwca 1919 r.). Niewątpliwie opuszczał dowodzony przez siebie pułk z poczuciem dobrze spełnionego zadania stworzenia z niego w pełni wyszkolonej jednostki, co znalazło swój wyraz kilka tygodni później w pochwaleniu gen. J. Hallera zamieszczonej w rozkazie Dowództwa AGH:

Oficer wielkich zasług o wysokim poczuciu obowiązku – gorący patriota, potrafił zorganizować w bardzo ciężkich warunkach 3. Pułk Strz. Polskich, którym dowodził na froncie francuskim. Stworzył zeń oddział wzorowy i bitny, umiał świetnie poprowadzić go w ogień w czasie operacji wojennych na froncie Wołyńskim w miesiącu maju³⁰.

²⁸ CAW WBH, Dowództwo Frontu Południowo-Zachodniego [dalej: DFP-Z], sygn. I.310.8.48, nlb., Rozkaz dowództwa AGH z 25 V 1919 r.; W. Hupert, *Zajęcie Małopolski Wschodniej*, s. 71–75; M. Wieliczko-Wielicki, *Zarys historii wojennej 13 Kresowego Pułku Artylerii Polowej*, Warszawa 1928, s. 9; M. Wrzosek, *Wojsko Polskie w dobie narodzin Drugiej Rzeczypospolitej (1918–1921)*, w: *Zarys dziejów wojskowości polskiej w latach 1864–1939*, red. P. Stawecki, Warszawa 1990, s. 337–338; idem, *Wojny o granice Polski Odrodzonej 1918–1921*, Warszawa 1992, s. 233–235; W. Jarno, *Okręg Generalny Wojska Polskiego nr III Kielce w latach 1918–1921*, Łódź 2003, s. 114–115; B. Polak, *Front przeciwniemiecki 1919 r. Wybór dokumentów wojskowych*, Koszalin 1990, s. 9–17, 46, 79–80; T. Schramm, *Francuskie misje wojskowe w państwach Europy Środkowej 1919–1938*, Poznań 1987, s. 26–28.

²⁹ Tam pułk uczestniczył w rozpoczętej 28 czerwca polskiej kontrofensywie w Galicji Wschodniej, zakończonej w połowie lipca sukcesem polskiej armii i wyparciem wojsk Zachodnio-Ukraińskiej Republiki Ludowej za Zbrucz. W jej trakcie 3 PSP nocą z 16 na 17 lipca dotarł do tej rzeki, gdzie pozostawał do pierwszych dni sierpnia, po czym odjechał do Łucka, gdzie dołączył do własnej dywizji (CAW WBH, DFP-Z, sygn. I.310.8.48, nlb., Meldunek dowództwa Frontu Południowo-Zachodniego z 12 VII 1919 r.; J. Dąbrowski, *op. cit.*, s. 13; M. Wrzosek, *Wojsko*, s. 321).

³⁰ CAW WBH, I Korpus AGH, sygn. I.123.2.1, nlb., Rozkaz dowództwa AGH nr 54a z 30 VIII 1919 r.

Teraz – jako dowódca PD 1 DSP – musiał sprostać znacznie trudniejszym wyzwaniom, bowiem do jego obowiązków należało koordynowanie działań wszystkich pułków piechoty wchodzących w skład dywizji oraz nadzorowanie procesu wyszkolenia ich żołnierzy. Z zadania tego płk L. Pachucki również wywiązywał się bardzo dobrze, podobnie jak i z zadania reorganizacji dywizji w związku z jej wcieleniem w szeregi Wojska Polskiego³¹.

Wspomniany proces odbył się na mocy rozkazu Ministerstwa Spraw Wojskowych (MSWojsk.) z 1 września 1919 r. o zjednoczeniu AGH z armią polską. Wówczas to 1 DSP przemianowano na 13 DP i przeformowano wedle obowiązującego w Wojsku Polskim systemu brygadowego (zamiast trzech pułków piechoty i jednego pułku artylerii polowej dywizja liczyła odtąd dwie dwupułkowe brygady piechoty oraz dwupułkową brygadę artylerii). W ramach reorganizacji dotychczasowe dowództwo PD 1 DSP przeformowano na dowództwo XXV BP, a płk L. Pachucki został 1 września powołany na dowódcę tej brygady, w skład której weszły: 43 PPSK mjr. Wacława Piekarskiego i 44 PPSK mjr. Antoniego Szyllinga. We wrześniu 1919 r. nastąpiły także duże zmiany personalne w nowo powstałej 13 DP, związane z opuszczeniem jej szeregów przez większość służących jeszcze w niej oficerów francuskich, w tym m.in. dotychczasowego dowódcę dywizji gen. ppor. J. Bernarda, którego zastąpił gen. ppor. Leonard Skierski (a 25 grudnia 1919 r. gen. ppor. Jan Romer)³².

Zimę 1919/1920 r. 13 DP spędziła na Wołyniu, wchodząc w skład Frontu Wołyńskiego gen. por. Antoniego Listowskiego, przemianowanego w kwietniu 1920 r. na 2 Armię. Okres ten oddziały dywizji wykorzystwały na szkolenie nowo wcielonych poborowych oraz doskonalenie kadry dowódczej. Pułkownik L. Pachucki również podnosił swe kwalifikacje, czego wyrazem było oddelegowanie go 18 listopada 1919 r. do Warszawy na dwutygodniowy Kurs Studiów Artyleryjskich, po ukończeniu którego

³¹ CAW WBH, KAPiO, sygn. I.480.426, k. 15, 24; Dowództwo AGH, sygn. I.123.1.49, nlb., Obsada 1 DSP z 19 VII 1919 r.

³² CAW WBH, KAPiO, sygn. I.480.426, k. 15, 24; Dowództwo AGH, sygn. I.123.1.50, nlb., Rozkaz o zjednoczeniu AGH z Wojskiem Polskim z 1 IX 1919 r.; M. Szczepkowski, *Zjednoczenie Wojska Polskiego*, w: *Wojsko Polskie 1914–1922*, t. 2, red. B. Polak, Koszalin 1986, s. 95; B. Woszczyński, *op. cit.*, s. 98–99. Szerzej o przeformowaniu 1 DSP na 13 DP vide: W. Jarno, *1 Dywizja*, s. 145–161; idem, *13. Dywizja Piechoty w wojnie 1939 roku*, Warszawa 2012, s. 20–22. Ponadto w skład 13 DP wchodziły: XXVI BP – składająca się z 45 i 50 PPSK, XIII Brygady Artylerii – 13 Pułk Artylerii Piechoty i 13 Pułk Artylerii Ciężkiej, jazda dywizyjna – dwa szwadrony liniowe i jeden pluton CKM, z których sformowano 1 dywizjon 4 Pułku Strzelców Konnych.

powrócił na swe stanowisko dowódcy XXV BP i kierował pracą szkoleniową brygady w trudnych zimowych miesiącach³³.

Zastój w działaniach wojennych strona polska, jak i bolszewicka, wykorzystwała na przygotowania się do decydującej konfrontacji zbrojnej³⁴. Polskie dowództwo, nie wierząc w intencje radzieckich „propozycji pokojowych”, którym zaprzeczały doniesienia polskiego wywiadu o koncentracji sił bolszewickich na Białorusi i Ukrainie, postanowiło uprzedzić ofensywę przeciwnika i zaskakującą operacją zaczepną rozbić koncentrujące się na Ukrainie siły rosyjskiego Frontu Południowo-Zachodniego Aleksandra Jegorowa³⁵.

Rozpoczęta 25 kwietnia 1920 r. polska ofensywa przyniosła błyskawiczne sukcesy. Uczestniczyła w niej również 13 DP, która dwa dni później dotarła do linii kolejowej Koziatyn–Winnica, odcinając odwrót bolszewickiej 44 Dywizji Strzelców i współdziałającej z nią I Brygadzie Halickiej. Szczególną rolę w tych działaniach odegrała XXV BP płk. L. Pachuckiego, który umiejętnie kierował natarciem dwóch podległych mu pułków (43 i 44 PPSK), co doprowadziło do rozbicia 28 kwietnia przebijającej się na wschód wspomnianej dywizji bolszewickiej. W tym samym czasie pozostałe pułki 13 DP dotarły do rejonu Koziatyna, gdzie 30 kwietnia dowództwo dywizji objął gen. ppor. Franciszek Paulik. Kilka dni później (3 maja) dywizja wykonała niemal 50-kilometrowy przemarsz, docierając na linię Samorodek–Lipowiec–Nowochwastów, gdzie zaczęto budować improwizowaną linię obronną. Jednak militarne cele tzw. wyprawy kijowskiej udało się stronie polskiej zrealizować połowicznie, bo choć 7 maja zajęto stolicę Ukrainy, to jednak poważnie osłabiona rosyjska 12 Armia zdołała się wycofać za Dniepr, a 14 Armia w rejon Humania³⁶.

³³ CAW WBH, 1 Dywizja Strzelców Polskich, sygn. I.123.3.5, nlb., Rozkaz dowództwa 13 DP nr 107 z 28 XI 1919 r.

³⁴ Przygotowując się do tej operacji, J. Piłsudski pokładał duże znaczenie w kwestii unormowania stosunków polsko-ukraińskich, czego zwieńczeniem było podpisanie 21 IV 1920 r. sojuszu polsko-ukraińskiego z atamanem Symeonem Petlurą. Jego postanowienia doprecyzowano w podpisanej trzy dni później konwencji wojskowej, zgodnie z którą wojska ukraińskie stawały się sprzymierzeńcem WP, mającym działać – przy zachowaniu swej autonomii – w myśl zamierzeń operacyjnych polskiego naczelnego dowództwa.

³⁵ J. Legieć, *Armia Ukraińskiej Republiki Ludowej w wojnie polsko-bolszewickiej 1920 roku*, Toruń 2002, s. 34–40 i 71–72. W skład rosyjskiego Frontu Południowo-Zachodniego w tym czasie wchodziły dwie armie bolszewickie oraz trzy brygady Zachodnio-Ukraińskiej Republiki Ludowej (tzw. halickie), utworzone z resztek armii stawiającej w 1919 r. opór wojskom polskim w Galicji Wschodniej, które w grudniu 1919 r. przeszły na stronę bolszewicką.

³⁶ J. Romer, *Pamiętniki*, Lwów 1938, s. 220–229; M. Wrzosek, *Wojny*, s. 259–261; J. Dąbrowski, *op. cit.*, s. 18; J. Legieć, *op. cit.*, s. 76–77; S. Rutkowski, *Pierwsze walki z Armią Konną pod Koziatynem*, cz. 1, „Bellona” 1928, 1–2, s. 2–3; J. Stachewicz, *Studia operacyjne z historii*

W tych dniach nastąpiło niezwykle ważne dla L. Pachuckiego wydarzenie, jakim było mianowanie go dekretem Naczelnego Wodza nr 2126 z 1 maja 1920 r. (ze starszeństwem z 1 kwietnia tego roku) na stopień generała podporucznika. Było to zwieńczenie jego dotychczasowej kariery wojskowej i docenienie jego zdolności organizacyjno-dowódczych, które niebawem miał potwierdzić na polu walki³⁷.

Odcinek przydzielony 13 DP liczył około 50 km, toteż jej dowódca – mając świadomość niemożności obrony tak długiej linii frontu – nakazał utworzyć łańcuch umocnionych punktów obronnych wzajemnie flankujących się ogniem artylerii i broni maszynowej. Lewe (północne) skrzydło obrony dywizji obsadziła XXV BP gen. ppor. L. Pachuckiego, a prawe (południowe) – oddziały XXVI BP. Przez pierwsze dwie dekady maja 13 DP nie miała styczności z wrogiem, lecz do sztabu dywizji docierały niepokojące meldunki o pojawieniu się w rejonie Humania osławionej walkami na Kaukazie 1 Armii Konnej Siemiona Budionnego³⁸.

Pod wpływem dotychczasowych łatwych sukcesów i nadmiernej wiary we własne siły polskie dowództwo w pewnym stopniu zlekceważyło informacje o koncentracji Armii Konnej przed frontem polskiej 13 DP, co niebawem okazało się poważnym błędem. Rankiem 28 maja dowództwo polskiej 2 Armii nakazało dywizji przesunąć lewe skrzydło obrony obsadzone przez XXV BP – i tak już nadmiernie rozciągnięte – o około 10 km w kierunku północnym. Niestety tego dnia w południe Naczelne Dowództwo nakazało rozformować dowództwo 2 Armii, z jednoczesnym włączeniem podległej mu dotąd 7 DP w skład 3 Armii, a 13 DP – do 6 Armii. W konsekwencji słabo jeszcze przygotowane do obrony lewe skrzydło 13 DP obsadzone przez siły XXV BP stało się niespodziewanie stykiem 3 i 6 Armii. Jakby tego było mało, również 28 maja 1 Armia Konna S. Budionnego zaatakowała prawe skrzydło 13 DP obsadzone przez pułki XXVI BP i zadała poważne straty 50 pSK, który musiał opuścić część swych pozycji. Doprowadziło to do powstania w ugrupowaniu dywizji

wojen polskich 1918–21, t. 1, *Działania zaczepne 3 Armii na Ukrainie*, Warszawa 1925, s. 89 i n.; W. Jarno, *13. Dywizja*, s. 24–25.

³⁷ „DPMSWojsk.” 1920, nr 20, poz. 526, s. 380.

³⁸ Armia Konna składała się w tym czasie z 4, 6, 11 i 14 Dywizji Kawalerii, Samodzielnej Brygady Kawalerii Specjalnego Przeznaczenia oraz szeregu mniejszych pododdziałów (w tym samochodów pancernych, pociągów pancernych i własnego lotnictwa). W późniejszych tygodniach 1 Armii Konnej czasowo podporządkowywano także i inne wielkie jednostki, jak np. 24, 25, 45 i 47 DS. Szerzej o 1 Armii Konnej vide: A. Smoliński, *Zarys dziejów 1 Armii Konnej*, Grajewo 2003; W. Nowak, *Samhorodek-Komarów 1920*, Warszawa 2010, s. 18–26.

groźnej, około 15-kilometrowej luki pomiędzy pododdziałami 45 PPSK z XXVI BP a pododdziałami 43 PPSK z XXV BP³⁹.

Powstałą sytuację natychmiast wykorzystał S. Budionny, nakazując 6 DK uderzyć poprzez wspomnianą lukę w polskim ugrupowaniu, co doprowadziło do opanowania 29 maja przez jej oddziały stacji kolejowej w Lipowcu. W tym samym czasie rosyjska 11 DK zaatakowała Nowochwastów (w środkowej części odcinka XXV BP) broniony przez osamotnioną 11 kompanię III batalionu 44 PPSK oraz Dziuńków obsadzony przez pododdziały 43 PPSK. W toku ciężkich walk brygada gen. ppor. L. Pachuckiego została odcięta od pozostałych sił 13 DP. Celem poprawy sytuacji frontowej dowództwo polskiego Frontu Ukraińskiego (powstałe z dawnego dowództwa 2 Armii) skierowało III Brygadę Jazdy oraz 1 Dywizję Jazdy w rejon Samhorodka na lewym skrzydle 13 DP, gdzie zatrzymały one natarcie rosyjskiej 4 DK, a w rejon Nowochwastowa wysłano wyładowane w Koziatyniu dwa bataliony 40 Pułku Piechoty (PP), które wspólnie z III batalionem 44 PPSK wyparły pododdziały rosyjskiej 11 DK z tej miejscowości. Sukcesy te pozwoliły gen. ppor. L. Pachuckiemu ustabilizować sytuację na podległym mu odcinku i odzyskać utracone pozycje. Jego postawę tego dnia tak opisano we wniosku odznaczeniowym o przyznanie mu Orderu *Virtuti Militari* V klasy:

Dowódca 25-ej Brygady Piechoty dał dowody niepospolitych zdolności dowódcy i nieustraszonej odwagi osobistej, w czasie pierwszych, najzacieklejszych ataków kawalerii Budionnego. Dzięki wysokiemu poczuciu obowiązków obywatelskich i żołnierskich, nieustraszonej odwadze, które to zalety umiał wlać w podległe mu oddziały, jak i odpowiednim zarządzaniem przez niego wydanym, rozległy front 25-ej Brygady Piechoty został nietkniętym, pomimo najniekorzystniejszych warunków obrony [...]. Przez cały dzień na odcinku 25-ej Brygady Piechoty trwają zacięte i nadzwyczaj krwawe walki z masami kawalerii, w rezultacie których wszystkie ataki zostają pod wieczór krwawo odparte⁴⁰.

³⁹ T. Kurcusz, *Pierwsze spotkanie 13 Dywizji Piechoty z Budiennym*, cz. 1, „Bellona” 1921, 6, s. 478–487; idem, *Pierwsze spotkanie 13 Dywizji Piechoty z Budiennym*, cz. 2, „Bellona” 1921, 7, s. 582–584; S. Rutkowski, *Pierwsze*, cz. 1, s. 4–9; S. Bobrowski, *op. cit.*, s. 27–28; A. Smoliński, *op. cit.*, s. 51 i n.; M. Wieliczko-Wielicki, *op. cit.*, s. 17–18; W. Jarno, *13. Dywizja*, s. 26–27; M. Biernacki, *Działania Armii Konnej Budiennego w kampanii polsko-rosyjskiej 1920 r.* (26.V.–20.VI.1920), Warszawa 1924, s. 7–14; M. Wrzosek, *Wojny*, s. 262–271; J. Dąbrowski, *op. cit.*, s. 19–20.

⁴⁰ CAW WBH, KAPiO, sygn. I.480.426, k. 2.

Działania oddziałów XXV BP – umiejętnie dowodzonych przez gen. ppor. L. Pachuckiego – uniemożliwiły 29 maja 1 Armii Konnej przełamanie lewego skrzydła obrony 13 DP. W tej sytuacji główne uderzenie konnicy Budionnego skierowało się następnego dnia na prawe skrzydło polskiej dywizji, gdzie również zostało odparte. Walki o nieco mniejszym natężeniu toczyły się jeszcze 30 maja na odcinku XXV BP, lecz i tym razem gen. ppor. L. Pachucki wykazał się wielką determinacją i dużymi umiejętnościami dowódczymi w tych dramatycznych chwilach. Oddziały rosyjskie (11 i 14 DK) przełamały jednak w końcu obronę polską pod Nowochwastowem, grożąc ponownie odcięciem brygady od pozostałych sił 13 DP. W tej sytuacji dowódca XXV BP nakazał zorganizować obronę okrężną w rejonie m. Pohrebyszcz. Pod naporem wroga sytuacja stała się krytyczna, lecz nieoczekiwanie z odsieczą przybyli żołnierze II batalionu 43 PPSK oraz osłabionego wcześniejszymi walkami I batalionu 50 PPSK. Po kilkugodzinnej zaciętej walce natarcie nieprzyjaciela odparto, co uspokoiło sytuację na odcinku bronionym przez XXV BP⁴¹.

W wyniku ciężkich walk prowadzonych 30 maja oddziały XXV BP zdołały w godzinach wieczornych ustabilizować sytuację na lewym skrzydle 13 DP, lecz rankiem następnego dnia oddziały rosyjskiej 4 i 11 DK ponownie zaatakowały odcinek brygady w rejonie Nowochwastowa i Dziuńkowa, przełamując jej obronę⁴². Sytuacja stała się groźna, bowiem 31 maja doszło do bezpośredniego zagrożenia dla sztabu dowództwa brygady. W tych trudnych chwilach gen. ppor. L. Pachucki po raz kolejny wykazał się hartem ducha i osobistą odwagą. Gdy około pół godziny przed atakiem nieprzyjacielskiej konnicy jeden z oficerów dowództwa brygady zaproponował, by opuścić Pohrebyszcz (gdzie kwaterował sztab) i przenieść się pod ochronę oddziałów frontowych, generał zdecydowanie odmówił, tłumacząc, że tylko z tej miejscowości może skutecznie kierować działaniami podległych mu oddziałów⁴³.

W pobliżu miejsca postoju sztabu brygady znajdowało się niewielkie wzgórze (zwane przez miejscową ludność Golgotą), niedostępne dla ataku kawalerii, co dawało szansę na zorganizowanie improwizowanej obrony. Tam też gen. ppor. L. Pachucki nakazał przygotować stanowiska dla nielicznych żołnierzy, jakimi w tym momencie dysponował – oprócz sztabu XXV BP miał do dyspozycji także sztab 13 Pułku Artylerii Polowej, 12 kompanię 43 PPSK i 9 kompanię 50 PPSK (każda z kompanii liczyła

⁴¹ *Ibidem*.

⁴² J. Odziemkowski, *Leksykon wojny polsko-rosyjskiej 1919–1920*, Warszawa 2004, s. 119, 327–328.

⁴³ „Żołnierz Polski” 1927, nr 23, s. 431.

wówczas po około 80 ludzi) oraz część taborów brygady⁴⁴. Samo wzgórze obsadzili oficerowie sztabu brygady pod osobistym dowództwem generała, który nakazał żołnierzom piechoty, taborów i artylerzystom stworzyć w pobliżu wzgórza czworobok mający odeprzeć spodziewane uderzenie kawalerii wroga. Gdy jej czołowe pododdziały zbliżyły się do Pohrebyszcz, dowódca brygady osobiście kierował ogniem jedynego ciężkiego karabinu maszynowego, jakim dysponowała polska obsada wzgórza, zawiadując zarazem całością jego obrony. Generał ppor. L. Pachucki w tym trudnym momencie zachował trzeźwość umysłu i umiejętnie dowodził walką, co tak opisano we wniosku odznaczeniowym:

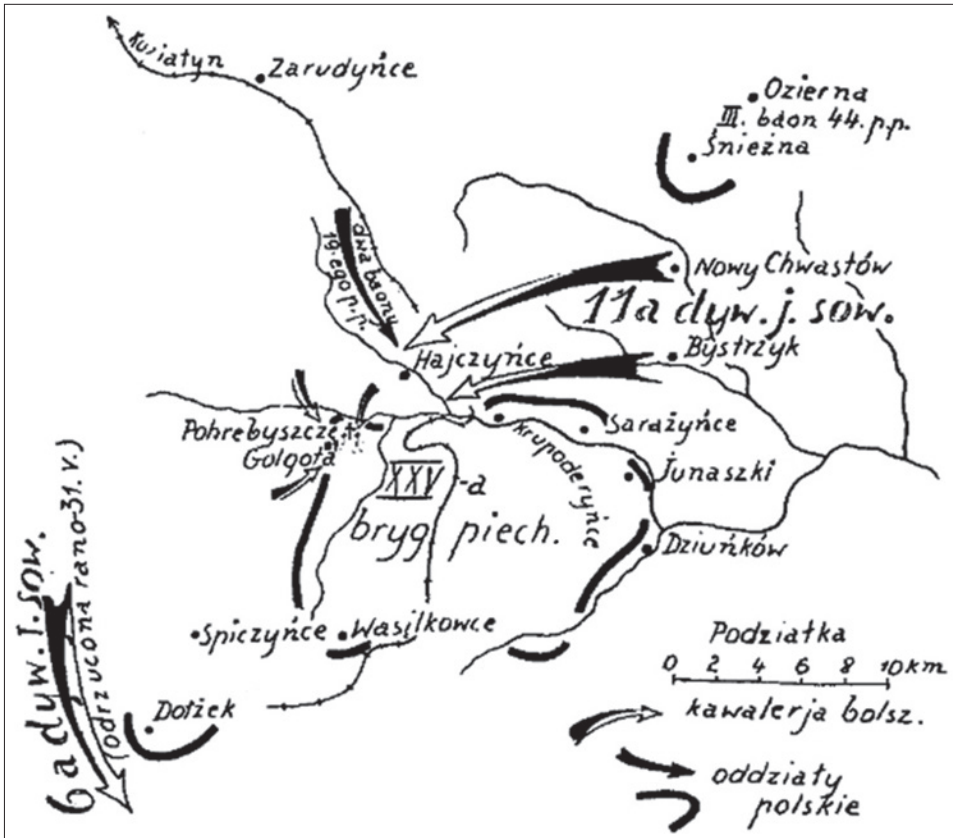
Przez cały czas akcji gen. Pachucki z nadzwyczajnym spokojem wydaje zarządzenia, kieruje osobiście obroną, kontroluje ustawienie czworoboku taborów, robienia zasłon z drutu i wozów, podnosząc swym prawdziwie rycerskim zachowaniem się nastrój żołnierza i zachęcając go tym, do tak bohaterskiej obrony. Jednocześnie z całym spokojem i zimną krwią obmyśla plan kontrakcji i wydaje swe zarządzenia, celem których jest bezwzględne utrzymanie powierzonego mu odcinka. [...] Bohaterska postawa oddziałów 25 Bryg. Piech. i obrona Pohrebyszcza pozwala rozwinąć się do kontrakcji 19. p.p. i 3-ej Brygadzie Jazdy i zadać nieprzyjacielowi poważne klęski. W ten sposób dzięki gen. Pachuckiemu i podległych mu oddziałów front dywizji został utrzymany, nieprzyjaciel po raz wtóry nie mógł wyzyskać swego zwycięstwa i korzystnej sytuacji, jaka wynikła dla niego z przerwania frontu i przedostania się na nasze tyły⁴⁵.

Postawę gen. ppor. L. Pachuckiego w tych dramatycznych dniach tak z kolei opisał kpt. Mieczysław Małczyński (oficer 10 Pułku Artylerii Polowej):

W dniach 29/V-2/VI 1920 r. byłem w Sztabie 25-ej Brygady Piechoty jako czasowy dowódca II dyonu 13 P.K.A.P [Pułku Kresowego Artylerii Polowej – W.J.], miałem przeto możliwość być świadkiem naocznym odwagi osobistej gen. ppor. Pachuckiego, Dowódcy 25-ej Brygady Piechoty. Kiedy Brygada była zupełnie odcięta z flanków i z tyłu od Sztabu Dywizji, gen. ppor. Pachucki wyrzekł pamiętne dla mnie słowa: „Rozkaz cofnięcia się nigdy ode mnie nie wyjdzie, zwyciężymy lub zginiemy tu wszyscy na miejscu”, podnosząc zachowaniem swym nastrój żołnierza i wlewając weń zawziętość w obronie. Przez cały czas akcji gen. Pachucki z nadzwyczajnym spokojem kierował

⁴⁴ T. Kurcusz T., *Pierwsze spotkanie 13 Dywizji Piechoty z Budiennym*, cz. 3, „Bellona” 1921, 8, s. 702.

⁴⁵ CAW WBH, KAPiO, sygn. I.480.426, k. 2.

Plan sytuacyjny walk w rejonie m. Pohrebyszcze w dniu 31 V 1920 r. (źródło: „Żołnierz Polski” 1927, nr 23, s. 431).

obroną rozległego odcinka brygady swej. Tylko dzięki postawie gen. Pachuckiego i jego wielce umiejętnym zarządzeniom wszystkie zaciekle ataki Budionnego zostały odparte, front dywizji utrzymany⁴⁶.

Jego postawa i wykazana odwaga dodawała sił nielicznym obrońcom, z którymi współdziałała w pobliskim czworoboku garstka piechurów, taborytów i artylerzystów. Ostatecznie zdołano odeprzeć ataki nieprzyjaciela, który pod wieczór odstąpił od kolejnych prób opanowania Pohrebyszcza, gdy z odsieczą przybyły dwa bataliony 19 PP⁴⁷.

⁴⁶ *Ibidem*, k. 3.

⁴⁷ J. Odziemkowski, *op. cit.*, s. 275–276; J. Dąbrowski, *op. cit.*, s. 20–22; W. Hujda, *Zarys historii wojennej 19 Pułku Piechoty „Odsieczy Lwowa”*, Warszawa 1928, s. 22; „Żołnierz Polski” 1927, nr 23, s. 431–432.

W wyniku ciężkich walk prowadzonych od 29 maja do 1 czerwca próby przerwania frontu przez 1 Armię Konną na odcinku 13 DP zostały skutecznie powstrzymane. W ciągu trzech kolejnych dni (2–4 czerwca) sytuacja wydawała się opanowana – nadszedł jednak pamiętny dzień 5 czerwca, w którym główne siły konnicy Budionnego uderzyły na najsłabsze ogniwo w polskiej obronie na tym odcinku frontu, tj. w styk 13 i 7 DP. Niestety rozpoczęło się od ataku 11 DK na Samhorodek broniony przez I batalion 19 PP, który w tej walce został niemal zupełnie rozbity. W powstałą lukę zaczęły wdzierać się kolejne dywizje 1 Armii Konnej (4, 6 i 14 DK), wychodząc na tyły obu polskich dywizji. Widząc grozę sytuacji, dowództwo polskiego Frontu Ukraińskiego rzuciło do kontrnatarcia III Brygadę Jazdy, której ataki – pomimo waleczności – nie przyniosły efektu. W ciągu kolejnych godzin konnica S. Budionnego poszerzała wyłom, przełamując w końcu linię frontu i zmuszając siły polskiej 6 Armii (w tym również 13 DP) do odwrotu. Oddziały brygady gen. ppor. L. Pachuckiego cofały się teraz bez styczności z nieprzyjacielem niemal tą samą trasą, jaką przemierzyły na przełomie kwietnia i maja w kierunku wschodnim. Tym razem jednak droga wiodła w kierunku przeciwnym poprzez Kalinówkę i Chmielnik, po czym oddziały brygady około 20 czerwca osiągnęły rejon Starej Sieniawy. Tu 13 DP przebywała przez ponad dwa tygodnie, po czym podjęła dalszy marsz odwrotowy w stronę Płaskirowa⁴⁸.

Zorganizowany odwrót sił polskich na obszarze wołyńsko-podolskim osłabiał stopniowo natarcie wojsk bolszewickich posuwających się w kierunku zachodnim. Po 14 lipca doszło do wielodniowych walk z jednostkami rosyjskiej 14 Armii w rejonie Brodów, w których uczestniczyła m.in. 13 DP. Seria starć, pomimo zaangażowania przez polskie dowództwo poważnych sił, zakończyła się dla strony polskiej niepowodzeniem. W połowie sierpnia – wobec niekorzystnej sytuacji militarnej na Ukrainie i wymuszonego odwrotu wojsk polskich – oddziały dywizji cofały się nadal w kierunku zachodnim⁴⁹. W trakcie marszu do żołnierzy zaczęły docierać radosne informacje o sukcesie polskiej kontrofensywy

⁴⁸ A. Karcher, *Samhorodek – Ozierna 5 VI 1920 r.*, „Bellona” 1935, 3, s. 169 i n.; M. Wrzosek, *Wojny*, s. 272–273; M. Biernacki, *op. cit.*, s. 66–78; T. Kurcusz, *Pierwsze spotkanie 13 Dywizji Piechoty z Budiennym*, cz. 4, „Bellona” 1921, 9, s. 782–791; J. Odziemkowski, *op. cit.*, s. 365–367; J. Dąbrowski, *op. cit.*, s. 22–24; S. Rutkowski, *Pierwsze walki z Armią Konną pod Koziatynem*, cz. 2, „Bellona” 1928, 3, s. 240–251; J. Legieć, *op. cit.*, s. 103–107.

⁴⁹ Szczegółowe OdeB 13 DP według stanu na 15 VII 1920 r. vide: *Bitwa Lwowska 25 VII–18 X 1920. Dokumenty operacyjne, Część II (6–20 VIII)*, red. M. Tarczyński, Warszawa 2004, Dok. 6. Dowództwo 6 Armii, OdeB poszczególnych jednostek podległych temu związkowi operacyjnemu, s. 39.

znad Wieprza i odzyskaniu inicjatywy operacyjnej przez armię polską, co dało zmęczonym kilkutygodniowym odwrotem żołnierzom nową nadzieję w ostateczne zwycięstwo. Dnia 18 sierpnia oddziały 13 DP dotarły do Lwowa i wzięły udział w jego obronie. Niebawem jednak na południowym odcinku frontu polsko-rosyjskiego powstała w polskim ugrupowaniu groźna luka na wschód od Lublina i Zamościa, którą wykorzystwała 1 Armia Konna, uderzając na skrzydło polskiej 3 Armii oraz na tyły grupy uderzeniowej znad Wieprza. Wkrótce konnica S. Budionnego dotarła 27 sierpnia w pobliże Tyszowiec i Zamościa, co zmusiło dowództwo 3 Armii do rzucenia do walki wszystkich będących w jego dyspozycji sił, w tym m.in. 13 DP (dowodził nią od 14 sierpnia gen. ppor. Stanisław Haller), którą już 22 sierpnia przerzucono w rejon Rawy Ruskiej. Stąd podjęła ona działania oskrzydłające 1 Armię Konną oblegającą Zamość. Na czele polskiej odsieczy znalazły się oddziały wspomnianej dywizji, które 31 sierpnia zmusiły bolszewików do przerwania oblężenia miasta. Po tym sukcesie pułki 13 DP (dowodzonej od 10 września przez gen. por. Adama Nowotnego-Lachowickiego-Czechowicza) wzięły udział w pościgu za cofającą się armią S. Budionnego, a następnie w polskiej kontrofensywie na Wołyniu – wkraczając 19 września do Równego, gdzie zastało je zawieszenie broni⁵⁰.

Tym samym zakończył się udział 13 DP w wojnie polsko-rosyjskiej, w której odegrała ona istotną rolę, zwłaszcza na przełomie maja i czerwca, gdy jej oddziały stawiały opór legendarnej 1 Armii Konnej. Za wykazaną odwagę w walkach prowadzonych w końcu maja 1920 r. przez XXV BP gen. ppor. L. Pachucki został odznaczony dekretem nr 2862 z 13 kwietnia 1921 r. Orderem *Virtuti Militari* V klasy⁵¹. Jako dowódca brygady był wysoko oceniany przez przełożonych za doświadczenie bojowe i zdolności dowódcze wykazane w trakcie walk. Generał ppor. J. Romer (dowódca 13 DP) tak opiniował go wiosną 1920 r.: „Dobry brygadier; bardzo solidny charakter; bardzo pracowity i doświadczony; zdolny oficer”⁵². Równie pozytywną ocenę wystawił mu gen. por. A. Nowotny-Lachowicki-Czechowicz (kolejny dowódca dywizji), który we wniosku z 3 października

⁵⁰ M. Wrzosek, *Wojny*, s. 290–293, 317–318; F. Arciszewski, *Ostróg-Dubno-Brody. Walki 18 Dywizji Piechoty z konną armią Budionnego*, Warszawa 1923, s. 130 i n.; M. Wieliczko-Wielicki, *op. cit.*, s. 22–24; S. Bobrowski, *op. cit.*, s. 32–42; S. Wyczółkowski, *op. cit.*, s. 24–28; J. Dąbrowski, *op. cit.*, s. 24–30; J. Rómmel, *Moje walki z Budionnym. Dziennik wojenny b. d-cy 1 Dywizji Kawalerii*, cz. 1, Lwów 1933, s. 165–166; J. Stawiński, *Bój pod Tyszowcami*, „Bellona” 1930, 36, 2, s. 273 i n.; J. Legieć, *op. cit.*, s. 150–151.

⁵¹ CAW WBH, KAPiO, sygn. I.480.426, k. 1–2; „DPMSWojsk.” 1921, nr 16, poz. 560, s. 811.

⁵² CAW WBH, KAPiO, sygn. I.480.426, k. 8.

1920 r. postulował, aby wyznaczyć go na dowódcę którejś z dywizji piechoty, podobnie jak gen. ppor. S. Haller w piśmie z 29 października⁵³. W ocenie tego ostatniego, z końca 1920 r., gen. ppor. L. Pachucki zaliczał się do najlepszych oficerów 13 DP:

Pozostając stale na froncie od przybycia do kraju do obecnego momentu, już to jako Dca Brygady, już to jako Dca Dywizji, był zawsze przykładem męstwa, poświęcenia i wytrwałości; położył duże zasługi przy reorganizacji pułków do etatów krajowych w końcu 1919 roku, dzięki bowiem jego fachowemu kierownictwu, pułki stanęły na należytej wyżynie⁵⁴.

Jednak z uwagi na obsadzenie w tym czasie wszystkich stanowisk dowódców dywizji piechoty wnioszek (aczkolwiek pozytywnie zaopiniowany przez Naczelne Dowództwo Wojska Polskiego) o powołanie go na dowódcę którejś z dywizji piechoty nie został wówczas pozytywnie rozpatrzony.

Generał ppor. L. Pachucki, zajmując nadal stanowisko dowódcy XXV BP, objął 21 listopada 1920 r. w zastępstwie obowiązki dowódcy 13 DP, które sprawował do 7 grudnia tego roku. Niebawem wobec kolejnego wyjazdu służbowego dowódcy dywizji nasz bohater po raz drugi objął obowiązki dowódcy 13 DP (od 19 grudnia 1920 r. do 8 lutego 1921 r.), po czym został odkomenderowany na miesięczny kurs wyższych dowódców w Warszawie. Po powrocie objął swe etatowe stanowisko dowódcy XXV BP, a niebawem po raz trzeci pełnił obowiązki dowódcy dywizji – od 1 maja do 30 czerwca 1921 r. W tym czasie pojawiła się sprawa nadużyć, których miał się dopuścić gen. ppor. L. Pachucki. Celem jej wyjaśnienia został 5 maja wezwany do Lwowa, gdzie stawiał się przed Komisją Śledczą gen. ppor. Juliusza Albinowskiego. Brak informacji o charakterze zarzutów nie pozwala tej kwestii szerzej omówić, tym bardziej że postępowanie wobec dowódcy XXV BP wkrótce umorzono. W konsekwencji gen. ppor. L. Pachucki dowodził wspomnianą brygadą do września 1921 r., tj. do czasu jej likwidacji w ramach procesu pokojowej reorganizacji Wojska Polskiego⁵⁵.

Przejęcie armii polskiej na tzw. stopę pokojową przyniosło dużą zmianę w życiu naszego bohatera, bowiem 25 września 1921 r. otrzymał awans na stanowisko zastępcy dowódcy Okręgu Generalnego (OG) nr IV

⁵³ *Ibidem*, k. 31, 112.

⁵⁴ *Ibidem*, k. 92.

⁵⁵ *Ibidem*, k. 33, 116. W komunikacie z 21 XII 1920 r. znajduje się także informacja, że tego dnia gen. ppor. L. Pachucki objął czasowo dowództwo Grupy Operacyjnej gen. por. Władysława Jędrzejewskiego (*O niepodległą i granice*, t. 1, *Komunikaty Oddziału III Naczelnego Dowództwa Wojska Polskiego 1919–1921*, red. M. Jabłonowski, A. Koseski, Warszawa–Pułtusk 1999, s. 746).

Łódź, które objął następnego dnia, o czym poinformował żołnierzy okręgu w okolicznościowym rozkazie:

Rozkazem M. S. Wojsk. Oddz. V Szt. Gen. L. 13200/B.G. wyznaczony zostałem zastępcą D-cy O. K. Ł. i objąłem z dniem 26 b.m. w/z D-two O. Gen. Ł. od tymczasowego zastępcy gen. ppor. Henryka Minkiewicza, D-cy 4 Dyw. Piech., aż do czasu powrotu z urlopu zdrowotnego D-cy O. Gen. gen. ppor. Jana Rządковского⁵⁶.

Obowiązki dowódcy okręgu gen. ppor. L. Pachucki pełnił przez tydzień – do 1 października, kiedy to gen. ppor. J. Rządkowski powrócił do Łodzi i przejął dowodzenie okręgiem. Podobna sytuacja miała w przyszłości jeszcze kilkakrotnie miejsce, bowiem etatowy zastępca dowódcy okręgu z urzędu zastępował dowódcę w razie jego nieobecności⁵⁷.

Służba gen. ppor. L. Pachuckiego w Łodzi przypadła na trudny czas reorganizacji polskiej armii. Towarzyszyła temu wytężona kilkumiesięczna praca dowództwa okręgu, w tym również naszego bohatera, który z ramienia dowódcy okręgu nadzorował całość odbywającego się procesu pokojowej reorganizacji wojska na obszarze okręgu. Ostatecznie likwidacja dotychczasowego OG nr IV Łódź nastąpiła 15 listopada 1921 r., kiedy to w jego miejsce powołano OK nr IV Łódź. Zgodnie z nową organizacją dowództwo okręgu składało się z: dowódcy i jego zastępcy, sztabu – będącego organem pomocniczym dowódcy okręgu, szefostw broni i służb – podlegających dowódcy okręgu oraz Kwatery Głównej. Na siedzibę dowództwa wybrano budynek przy Alei Kościuszki 67, gdzie ulokowano większość podległych mu komórek organizacyjnych. Wraz z utworzeniem OK nr IV Łódź gen. ppor. J. Rządkowski został pierwszym dowódcą tego okręgu, a gen. ppor. L. Pachucki objął ponownie stanowisko zastępcy dowódcy okręgu, którego zakres obowiązków ustalał każdorazowo dowódca okręgu we własnym zakresie⁵⁸. Dzięki ich wysiłkom przejście okręgu na stopę pokojową przebiegło sprawnie i bez większych problemów. Niedługo potem (rozkazem z 28 grudnia 1921 r.)

⁵⁶ CAW WBH, Dziennik Rozkazów Dowództwa OG nr IV Łódź 1921, Rozkaz dzienny nr 134, s. 1.

⁵⁷ CAW WBH, Dziennik Rozkazów Dowództwa OG nr IV Łódź 1921, Rozkaz dzienny nr 138, s. 1; W. Jarno, *Okręg Korpusu Wojska Polskiego nr IV Łódź 1918–1939*, Łódź 2001, s. 98; K. Czernielewski, W. Jarno, *Garnizon Łódzki Wojska Polskiego 1918–1939*, Toruń 2008, s. 100.

⁵⁸ Dowódca okręgu z ramienia ministra spraw wojskowych sprawował władzę wojskową na podległym mu obszarze i podlegały mu w czasie pokoju pod każdym względem wszystkie formacje wojskowe dyslokowane na terenie okręgu. W stosunku do cywilnych władz państwowych i samorządowych był on przedstawicielem ministra i miał obowiązek ściśle z nimi współpracować, stojąc na straży dobrze rozumianych interesów wojskowych.

dowódca okręgu został z nowym rokiem przeniesiony w stan spoczynku, a nowym dowódcą okręgu został wyznaczony (rozkazem z 31 grudnia 1921 r.) gen. dyw. S. Majewski. Rozpoczął on urzędowanie 31 stycznia, a do tego czasu gen. bryg. L. Pachucki przez kilka dni po raz kolejny sprawował w zastępstwie obowiązki dowódcy okręgu⁵⁹.

Generał dyw. S. Majewski wywodził się z armii austro-węgierskiej – w przeciwieństwie do gen. bryg. L. Pachuckiego służącego wcześniej w armii rosyjskiej, co nie przełożyło się jednak na problemy we współpracy. Poprzedni dowódca okręgu, gen. ppor. J. Rządkowski (także wywodzący się z armii rosyjskiej), w opinii z 9 grudnia 1921 r. tak scharakteryzował osobę swego zastępcy: „Doświadczony, bardzo pomocny – solidny oficer. [...] Inteligentny i zdolny, szybko i umiejętnie orientuje się w sytuacji. Potrafi wywiązać się dobrze z powierzonego zadania. Bardzo dobry organizator. [...] Nadaje się na stanowisko dowódcy korpusu”⁶⁰. W podobnym tonie ocenił go gen. dyw. S. Majewski, w opinii za 1923 r.: „Wyrobiony, doświadczony generał. Wpływa bardzo dodatnio na podwładnych. [...] Pracuje nieustannie nad udoskonaleniem stosunków gospodarczych i organizacyjnych w Okręgu VI. Korpusu. Nadzwyczaj lojalny, obowiązkowy, bardzo pilny. [...] Jako Zastępca Dowódcy O.K. IV odpowiada bardzo dobrze”⁶¹. Zapewne wpływ na takie oceny miało również stałe podnoszenie przez niego swych kwalifikacji, bowiem brał udział w corocznych szkoleniach i grach wojennych. Jedną z nich odbyła się np. w dniach 5–7 kwietnia 1923 r. w gmachu kasyna oficerskiego w Łodzi pod kierunkiem inspektora armii, gen. broni Stanisława Szeptyckiego. Generał bryg. L. Pachucki uczestniczył w niej po stronie „oddziałów niebieskich” ćwiczących założenia osłony mobilizacji⁶².

W trakcie pracy w Dowództwie OK IV nr Łódź gen. bryg. L. Pachucki zaskarbił sobie szacunek mieszkańców Łodzi. Był inicjatorem i opiekunem spółdzielczości w jednostkach łódzkiego garnizonu oraz propagatorem różnych działań społecznych wojska na rzecz społeczeństwa. Dzięki jego wysiłkom z każdym rokiem zacieśniały się wzajemne więzi wojska

⁵⁹ CAW WBH, Oddział V Personalny Sztabu Ministerstwa Spraw Wojskowych 1920–1921, sygn. I.300.11.20, nlb., Organizacja Dowództwa OK na czas pokojowy z 11 VIII 1921 r.; Dziennik Rozkazów Dowództwa OK nr IV Łódź 1921, Rozkaz tajny nr 99, s. 1 i rozkaz dzienny nr 134, s. 1 oraz 1922, nr 13, s. 1 i nr 14, s. 1. Szerzej o powstaniu dowództw okręgów korpusów w 1921 r., w tym Dowództwa OK nr IV Łódź – vide: W. Jarno, *Okręg Korpusu*, s. 97–102; M. Cielewicz, *Wojsko Polskie w latach 1921–1926. Organizacja, wyposażenie, wyszkolenie*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1998, s. 48–50.

⁶⁰ CAW WBH, KAPiO, sygn. I.480.426, k. 49.

⁶¹ *Ibidem*, k. 47.

⁶² CAW WBH, Dowództwo Okręgu Korpusu IV (DOG Łódź) [dalej: DOK IV], sygn. I.371.4.121, nlb., Gra wojenna w Łodzi w kwietniu 1923 r.

z władzami cywilnymi oraz społeczeństwem, co pozytywnie wpływało na umacnianie i konsolidację działań zmierzających do utrwalenia niedawno odzyskanej niepodległości i wszechstronnego rozwoju kraju. Na pierwszy plan wysuwała się w tym zakresie współpraca władz wojskowych z władzami administracyjnymi, polegająca m.in. na regulowaniu kwestii administracyjnych dotyczących funkcjonowania wojska w łódzkim garnizonie, współdziałaniu przy przeprowadzaniu corocznego poboru czy udziale przedstawicieli lokalnych władz samorządowych w uroczystościach wojskowych, z drugiej strony delegacje wojskowe uczestniczyły w świętach państwowych i kościelnych. Nie mniej ważnym elementem współpracy armii z lokalną społecznością było współdziałanie nad rozwojem tężyzny fizycznej wśród młodzieży szkolnej oraz opieka nad szkołami powszechnymi, polegająca na przekazywaniu im środków pieniężnych na zakup odzieży i przyborów szkolnych dla dzieci z najbardziej ubogich rodzin. Pieniądze na ten cel pochodziły z dobrowolnych składek żołnierzy oraz z kwot przekazanych przez spółdzielnie i teatryki żołnierskie. Dzięki wyteżonej pracy gen. bryg. L. Pachuckiego jednostki stacjonujące na obszarze OK nr IV Łódź utrzymywały także stały kontakt z licznymi organizacjami oraz stowarzyszeniami społecznymi i paramilitarnymi, co nie tylko pogłębiało współpracę ze środowiskiem cywilnym, lecz także – co nie mniej ważne – było pozytywnie oceniane przez społeczność lokalną i władze cywilne. Dla przykładu można tu podać, że 10 września 1922 r. Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” w Pabianicach otrzymało swój sztandar, a jednym z jego rodziców chrzestnych był właśnie gen. bryg. L. Pachucki⁶³.

W okresie swego pobytu w Łodzi nasz bohater otrzymał kilka wysokich odznaczeń. W sierpniu 1922 r. – oprócz otrzymanego wcześniej Orderu *Virtuti Militari* V klasy – został odznaczony Krzyżem Walecznych za zasługi wojenne (od razu czterokrotnie – po raz pierwszy, drugi, trzeci i czwarty), a dekretem z 27 sierpnia następnego roku otrzymał zezwolenie ministra spraw wojskowych na przyjęcie i noszenie Krzyża Oficerskiego Francuskiej Legii Honorowej („*Legion d’Honneur*”). Ponadto, dekretem z 3 maja 1922 r., został zweryfikowany i zatwierdzony w stopniu generała brygady ze starszeństwem z 1 czerwca 1919 r. (50. lokata)⁶⁴.

⁶³ <https://um.pabianice.pl/artykul/110/2945/towarzystwo-gimnastyczne-sokol> [dostęp: 23.05.2021].

⁶⁴ CAW WBH, KAPiO, sygn. I.480.426, k. 33; *Dziennik Rozkazów Dowództwa OK nr IV Łódź 1922*, Rozkaz wewnętrzny nr 34, poz. 1; „*DPMSWojsk.*” 1922, nr 24, s. 578; 1923, nr 62, s. 574; *Lista starszeństwa oficerów zawodowych*, Warszawa 1922, s. 15; *Rocznik Oficerski 1923*, Warszawa 1923, s. 89, 121; *Rocznik Oficerski 1924*, Warszawa 1924, s. 87, 117. Weryfikacja ta wynikała z faktu, iż w maju 1922 r. zmieniono nazwę stopni generalskich w polskiej

Jednak pod koniec 1923 r. opinia gen. dyw. S. Majewskiego o gen. bryg. L. Pachuckim nie była już tak pochlebna, jak w poprzednich latach: „Bardzo lojalny. Kolega, pełen najlepszych chęci, ale nie jest w stanie samoistnie nadać kierunku sprawom mu powierzonym”⁶⁵. Trudno wyjaśnić ową zmianę. Według Włodzimierza Kozłowskiego mogło to być spowodowane prozaiczną przyczyną: „L. Pachucki, który miał ładną kartę bojową, nie do końca – można przypuszczać – nadał się na zajmowane stanowisko podczas pokoju”⁶⁶.

Nie można też wykluczyć, że przyczyną gorszej opinii mogła być postawa gen. bryg. L. Pachuckiego w lipcu 1923 r., gdy w Łodzi rozpoczął się strajk robotniczy. W związku z rozszerzającą się falą niepokołów społecznych już w połowie tego miesiąca wzmocniono warty przy ważniejszych obiektach wojskowych na terenie miasta. Celem wywarcia presji na strajkujących (po tragicznych wydarzeniach w dniu 18 lipca, gdy Policja Państwowa użyła broni wobec demonstrantów) gen. bryg. L. Pachucki (pełniący od 18 lipca przez kilka dni obowiązki dowódcy okręgu) nakazał 19 lipca przeprowadzić „marsz wytrzymałości” części oddziałów piechoty i artylerii łódzkiego garnizonu. Przez kilka godzin maszerowały one głównymi ulicami miasta, co było w istocie swoistym pokazem siły mającym zniechęcić robotników do radykalizacji wystąpień ulicznych⁶⁷. Dzień później (20 lipca) gen. bryg. L. Pachucki – ciesząc się sympatią Łódzian za swą działalność na niwie współpracy wojska z lokalną społecznością – miał się niefortunnie wypowiedzieć na łamach łódzkiego „Kurjera Wieczornego” na temat panującej w mieście sytuacji i równie niefortunnie tłumaczyć się z tego na spotkaniu z delegacją posłów na Sejm RP i łódzkich robotników. Ci ostatni po spotkaniu udali się ze skargą do Mariana Rembowskiego (wojewody łódzkiego), który dwa dni później napisał w tej sprawie meldunek do Ministerstwa Spraw Wewnętrznych. Ze swej strony gen. broni Stanisław Szeptycki (minister spraw wojskowych) polecił gen. dyw. Kajetanowi Olszewskiemu wyjaśnić kwestię demonstracyjnego przemarszu przez miasto oddziałów wojskowych i niesprostowania przez gen. bryg. L. Pachuckiego tekstu prasowego bazującego na jego wcześniej wypowiedzi ustnej, która zaostrzyła sytuację. W oparciu o sporządzony raport minister spraw wojskowych stwierdził:

armii: stopień generała podporucznika przemianowano na generała brygady, zaś stopień generała porucznika na generała dywizji.

⁶⁵ CAW WBH, KAPiO, sygn. I.480.426, k. 45.

⁶⁶ W. Kozłowski, *op. cit.*, s. 133.

⁶⁷ CAW WBH, DOK IV, sygn. I.371.4.105, nlb., Komunikat dzienny nr 161 z 19 VII 1923 r.; W. Jarno, *Okręg Korpusu*, s. 275–277; „Rozwój” 1923, nr 196, s. 5.

Zważywszy, że gen. Pachucki przyjmując delegację i dając takowej wyjaśnienia miał na celu tylko załagodzenie sytuacji i zupełnie nie powodował się jakąś chęcią pogorszenia stosunków między władzami administracyjnymi i strajkującymi robotnikami, lub chęcią wyrażania swoich odrębnych poglądów na działalność władz administracyjnych, gdyż takich poglądów w ogóle nie miał i nie ma, i że podczas całego kryzysu strajku stosunki między władzami, łączność, zarządzenia i gotowość wojska do należytego wystąpienia na pierwsze zapotrzebowanie władz administracyjnych były bez zarzutu, rozkazując wytknąć gen. Pachuckiemu tylko jego zbędne i niestosowne wyjaśnienia dane delegacji posłów i robotników i niepoczynienie odnośnych sprostowań w prasie⁶⁸.

Jak widać, sprawa w istocie nie była poważna, a raczej prestiżowa dla wojska – trudno jednak stwierdzić, czy mogła zaszkodzić gen. bryg. L. Pachuckiemu.

Bohater niniejszego artykułu na stanowisku zastępcy dowódcy OK nr IV Łódź pozostawał do 1 lutego 1924 r., kiedy to został mianowany członkiem Oficerskiego Trybunału Orzekającego⁶⁹. Według W. Kozłowskiego przeniesienie to było zapewne spowodowane (jak wcześniej zasygnalizowano) niemożnością sprostania przez niego wymaganiom służbowym na stanowisku zastępcy dowódcy okręgu, choć w zakresie współpracy z władzami samorządowymi i popularyzacji wojska w lokalnym społeczeństwie radził sobie w istocie dość dobrze⁷⁰. Ponieważ generał był w Łodzi osobą znaną i szanowaną, nic dziwnego, że miłe słowa pod jego adresem opublikowano na łamach „Kurjera Łódzkiego” i „Republiki”: „Wybitnie zasłużony Generał [...] żegnany będzie z nieklamany żalem, nie tylko przez korpus munduru, lecz i niewątpliwie przez szerokie warstwy łódzkiej gminy”⁷¹. Sześć dni później został oficjalnie pożegnany w Kasynie Oficerskim, gdzie gen. dyw. S. Majewski podziękował mu za wyteżoną pracę, podkreślając zarazem jego wybitne zasługi dla OK nr IV Łódź. Z kolei Wincenty Tymieniecki (biskup diecezji łódzkiej) wyraził słowa uznania za jego działalność społeczną w mieście, a prezydent miasta Marian Cynarski za dwuletnią dobrą współpracę dowództwa okręgu z władzami samorządowymi. Na koniec wzruszony L. Pachucki

⁶⁸ CAW WBH, KAPiO, sygn. I.480.426, k. 52.

⁶⁹ „DPMSWojsk.” 1924, nr 6, s. 33; W. Jarno, *Okręg Korpusu*, s. 119; K. Czernielewski, W. Jarno, *op. cit.*, s. 100. Po gen. bryg. L. Pachuckim na stanowisko zastępcy dowódcy OK nr IV Łódź wyznaczony został gen. bryg. Eugeniusz Pogorzelski, dotychczasowy I zastępca Szefa Administracji Armii.

⁷⁰ W. Kozłowski, *op. cit.*, s. 133.

⁷¹ „Kurjer Łódzki” 1924, nr 28, s. 2; „Republika” 1924, nr 28, s. 3.

podziękował wszystkim przybyłym gościom za życzliwość i uznanie okazywane w ciągu służby w Dowództwie OK nr IV Łódź⁷². Opuszczając stanowisko, został również pożegnany przez gen. dyw. S. Majewskiego w specjalnym rozkazie dziennym z 19 lutego:

Generał bryg. Leon Pachucki [...] opuszcza po przeszło dwóch latach stanowisko zastępcy dowódcy O.K. Nr. IV. Za owocną współpracę ze mną w ciągu tego długiego okresu, pozostawiającą tyle ładnych planów, dziękuję Panu Generałowi Pachuckiemu w imieniu służby. Spodziewam się, że serdeczna łączność, która zawsze Pana Generała w stosunku do mnie odznaczała, pozostanie i nadal w stosunku do całego IV. Korpusu. Jako szczeremu dowódcy i wiernemu wykonawcy moich rozkazów wyrażam Panu Generałowi Pachuckiemu moje pełne uznanie. Żegnając go, jestem przekonany, że wszyscy podwładni zachowają Pana Generała Pachuckiego na zawsze we wdzięcznej pamięci⁷³.

W równie pięknych słowach podziękował mu za współpracę dr Jan Jarosz (kurator łódzki) w piśmie z 5 lutego:

Jako kierownik szkolnictwa w Okręgu Szkolnym Łódzkim wyrażam Panu Generałowi podziękowanie za popieranie wszelkich zamierzeń władz szkolnych w dziedzinie oświaty, jak również za miłe stosunki osobiste wynikające przede wszystkim z dążności Pana Generała do stworzenia serdecznego współzycia między wojskowymi a ludnością cywilną⁷⁴.

Od lutego 1924 r. gen. bryg. L. Pachucki był członkiem Oficerskiego Trybunału Orzekającego, co w ocenie W. Kozłowskiego „było odstawieniem na tzw. boczny tor”. Niestety o pracy generała we wspomnianym trybunale niewiele wiadomo, ale zapewne uczestniczył w orzekaniu rozpatrywanych w tym czasie spraw oficerów oskarżonych o czyny niehonorowe lub niemoralne⁷⁵.

⁷² „Kurjer Łódzki” 1924, nr 37, s. 4; „Republika” 1924, nr 37, s. 5.

⁷³ CAW WBH, Dziennik Rozkazów Dowództwa OK nr IV Łódź 1924, Rozkaz dzienny nr 17, s. 1. Tekst tego rozkazu opublikowano także w całości w łódzkiej gazecie „Rozwój” 1924, nr 40, s. 7.

⁷⁴ CAW WBH, KAPiO, sygn. I.480.426, k. 53.

⁷⁵ W. Kozłowski, *op. cit.*, s. 133. Trybunał powołany został 25 IX 1919 r. i mieścił się w Warszawie (ul. Krakowskie Przedmieście 64), składał się z: przewodniczącego, sekretarza, ośmiu członków i ośmiu ich zastępców. Zajmowali się oni orzekaniem w sprawach oficerów, którym zarzucono m.in. popełnienie czynów nieetycznych lub niehonorowych oraz w sprawach dotyczących przyjęcia do Wojska Polskiego oficerów niebędących

W składzie Oficerskiego Trybunału Orzekającego nasz bohater pozostawał przez rok, po czym zarządzeniem ministra spraw wojskowych z 15 kwietnia 1925 r. został przeniesiony na stanowisko zastępcy dowódcy OK nr IX Brześć nad Bugiem. W tym czasie obowiązywała już nowa instrukcja organizacyjna dowództw okręgów korpusów (z 7 maja 1924 r.), w myśl której (podobnie jak w instrukcji z 1921 r.) także i teraz dowódca okręgu określał kompetencje swego etatowego zastępcy, przekazując mu zazwyczaj sprawy mniejszej wagi⁷⁶.

Bezpośrednim przełożonym gen. bryg. L. Pachuckiego (czyli dowódcą OK nr IX Brześć nad Bugiem) był w tym czasie gen. dyw. Józef Rybak (zajmował to stanowisko od lipca 1924 r. do sierpnia 1926 r.), a następnie gen. bryg. Mieczysław Rys-Trojanowski (od sierpnia 1926 r. do grudnia 1935 r.). Pierwszy z nich w opinii za 1925 r. napisał o swym zastępcy mało pozytywną opinię: „Przeciętna inteligencja, sposób myślenia powolny [...] Pełen najlepszych chęci, ale nie jest w stanie osobiście nadać kierunek sprawom mu poręczonym. Pracuje nad sobą za mało, interesuje się więcej spółdzielczym ruchem w wojsku. [...] Nie nadaje się do samodzielnego kierownictwa”⁷⁷. Po takiej ocenie – zatwierdzonej później przez gen. dyw. Edwarda Rydza-Śmigłego (inspektora armii) – dalsza kariera wojskowa gen. bryg. L. Pachuckiego stawała pod znakiem zapytania. Co prawda jeszcze na początku 1926 r. został przez dowódcę okręgu powołany na członka Komisji Kwalifikacyjnej dla Wyższych Oficerów przy Dowództwie OK nr IX Brześć nad Bugiem na rok 1926, lecz i w tym wypadku niebawem zwolniono go z tej funkcji. Jakby nie dosyć tego – rozkazem ministra spraw wojskowych z 12 sierpnia – zniesiono z dniem 1 września 1926 r. stanowiska zastępcy dowódcy we wszystkich okręgach korpusów (poza OK nr I Warszawa)⁷⁸. W konsekwencji gen. bryg. L. Pachucki przez pięć kolejnych miesięcy pozostawał w dyspozycji dowódcy okręgu bez przydziału (przebywając m.in. od 16 sierpnia do 28 września na urlopie kuracyjnym). W tym czasie otrzymał jeszcze od gen. bryg.

Polakami. Zebrania trybunału zwoływał jego przewodniczący, którym w latach 1924–1925 był gen. dyw. Karol Schubert. Po rozpatrzeniu sprawy konkretnego oficera przewodniczący trybunału przekazywał orzeczenie ministrowi spraw wojskowych, który po jego zatwierdzeniu zwracał się do Naczelnego Wodza z wnioskiem o usunięcie danego oficera z szeregow armii.

⁷⁶ CAW WBH, Oddział I Sztabu Generalnego, sygn. I.303.3.28, k. 141; „DPMSWojsk.” 1925, nr 46, s. 219.

⁷⁷ CAW WBH, KAPiO, sygn. I.480.426, k. 41.

⁷⁸ „Dziennik Rozkazów Ministerstwa Spraw Wojskowych” 1926, Dodatek do Dziennika Rozkazów z 12 VIII 1926 r., poz. 1.

M. Rysia-Trojanowskiego (dowódcy OK nr IX) „kurtuazyjną” pochwałą za swą wcześniejszą pracę na stanowisku zastępcy dowódcy okręgu⁷⁹.

Jego przyszłość została rozstrzygnięta rozporządzeniem ministra spraw wojskowych z 5 lutego 1927 r., w myśl którego z dniem 30 kwietnia tego roku został przeniesiony w stan spoczynku w wieku 55 lat. W międzyczasie wszczęte zostało przeciwko niemu śledztwo w sprawie zaniedbania „dozoru służbowego” – nie wiadomo jednak, co się pod tym pojęciem kryło. Odpowiadał na zarzuty z wolnej stopy, a cała sprawa zakończyła się dla niego szczęśliwie, gdyż na początku 1928 r. śledztwo zostało umorzone⁸⁰.

Po przejściu w stan spoczynku musiał dokonać wyboru miejsca zamieszkania na wojskowej emeryturze. Wiadomo, że ostatecznie osiadł z rodziną w Łodzi, którą dobrze znał ze swej wcześniejszej służby wojskowej i miło wspominał. Trudno jednak podać datę roczną jego przybycia do miasta. Według W. Kozłowskiego miało to nastąpić już w 1927 r. (a więc tuż po przeniesieniu w stan spoczynku). Jednak nazwisko L. Pachuckiego jest także wymienione w wykazie osadników wojskowych, co wskazuje, że po przejściu w stan spoczynku otrzymał wojskową działkę osadniczą w osadzie Hallerówka (Tynne) w powiecie rówieńskim (województwo wołyńskie)⁸¹. Informacji tej nie potwierdzają inne źródła, toteż trudno stwierdzić, czy działkę faktycznie otrzymał i szybko z niej zrezygnował, decydując się na spędzenie reszty życia w znacznie wygodniejszych warunkach, jakie zapewniało duże miasto. Ostatecznie wraz z rodziną zamieszkał w Łodzi przy ul. Zagajnikowej 36a (obecnie ul. Stefana Jarczaka) na tzw. Osiedlu Oficerskim, a po kilku latach – w połowie 1932 r. – przeniósł się do innego budynku na tym osiedlu (pod numerem 42)⁸².

W ciągu swych ostatnich lat życia angażował się społecznie w popularyzację polskiego czynu zbrojnego w czasie I wojny światowej oraz w czasie wojen o granice odrodzonej ojczyzny. Działał także aktywnie w powstałym w 1929 r. Stowarzyszeniu Weteranów Byłej Armii Polskiej we Francji i jako były dowódca 3 PSP tej armii został zaproszony na zjazd organizacyjny stowarzyszenia, jaki odbył się w dniach 24–25 lipca 1929 r.

⁷⁹ CAW WBH, Dziennik Rozkazów Dowództwa OK nr IX Brześć 1926, Rozkaz dzienny nr 51, s. 1.

⁸⁰ CAW WBH, KAPiO, sygn. I.480.426, k. 33, 55, 56; „DPMSWojsk.” 1927, nr 5, s. 37; *Rocznik Oficerski 1928*, Warszawa 1928, s. 880.

⁸¹ https://kresy.genealodzy.pl/zbior/pdf/osadnicy_wojskowi.pdf [dostęp: 25.07.2020]. Szerzej o osadnictwie wojskowych vide: J. Stobniak-Smogorzewska, *Kresowe osadnictwo wojskowe 1920–1945*, Warszawa 2003, s. 880. Na s. 335 jest wymieniona osada wojskowa Halle-ówka (Tynne), lecz nazwisko L. Pachuckiego w książce się nie pojawia.

⁸² CAW WBH, KAPiO, sygn. I.480.426, k. 4; W. Kozłowski, *op. cit.*, s. 139.

w Dubnie na Wołyniu. Nie wziął w nim jednak udziału, co sam wyjaśnił w depeszy telegraficznej odczytanej na początku zjazdu: „Niezmiernie żałuję – przyjechać nie mogę – spóźniona depesza – życzę owocnej pracy – Pachucki Generał”⁸³. Pół roku później był już aktywnym uczestnikiem nadzwyczajnego zjazdu tego stowarzyszenia (I Zjazd Walny), jaki odbył się 23 lutego 1930 r. w Warszawie. W jego trakcie Zbigniew Piątkowski, prezes stowarzyszenia, zaproponował wybór gen. bryg. w stanie spoczynku L. Pachuckiego na Honorowego Przewodniczącego Zjazdu, co zastało przyjęte przez uczestników przez aklamację. Następnie nasz bohater wygłosił przemówienie, w którym podkreślił doniosłość dwóch wydarzeń: powstania Armii Polskiej we Francji oraz utworzenie Stowarzyszenia Weteranów Byłej Armii Polskiej we Francji ukierunkowanego w swej działalności na konsolidowanie wszystkich byłych żołnierzy „Błękitnej Armii” dla podniesienia ich ducha moralnego oraz poprawy warunków życia. Na zakończenie zjazdu uczestnicy jednogłośnie zaaprobowali dokonany jeszcze 28 listopada 1929 r. przez zarząd stowarzyszenia wybór L. Pachuckiego na Honorowego Członka Stowarzyszenia, który w takim charakterze uczestniczył także w II Zjeździe Walnym Stowarzyszenia w dniach 13–14 lipca 1930 r.⁸⁴

W kolejnych miesiącach stan zdrowia L. Pachuckiego zaczął się pogarszać, w wyniku czego zmarł on 10 października 1932 r., w wieku zaledwie 60 lat. Informację o jego śmierci zamieściły łódzkie gazety, podając – np. na łamach „Kurjera Łódzkiego” – że generał odszedł „po krótkich, lecz ciężkich cierpieniach”. Z kolei „Echo” podkreśliło, iż zmarły był znaną i popularną osobą w Łodzi oraz byłym zastępcą dowódcy OK nr IV Łódź: „Miły w stosunkach towarzyskich, uczynny, ojcowski dla swych podwładnych, pozostawia ś.p. gen. Pachucki prawdziwy żal w sercach wszystkich, z którymi się zetknął czy to służbowo, czy też prywatnie. Niech Mu ziemia ojczysta lekką będzie!”⁸⁵.

Przeniesienie zwłok z mieszkania zmarłego do kościoła pw. św. Apostołów Piotra i Pawła przy ul. Nawrot odbyło się wieczorem 12 października. Następnego dnia odbyło się w tym kościele nabożeństwo żałobne, po zakończeniu którego kondukt żałobny udał się na Stary Cmentarz Katolicki przy ul. Ogrodowej 39. Tu o godz. 14.00 rozpoczęła się uroczystość pogrzebowa z licznym udziałem kadry oficerskiej garnizonu łódzkiego, przedstawicieli władz cywilnych oraz mieszkańców miasta. Wśród żegnających go osób byli m.in. gen. bryg. Oktawiusz Nałęcz-Małachowski

⁸³ *Jednodniówka na II Walny Zjazd Stowarzyszenia Weteranów Byłej Armii Polskiej we Francji 13–14 VII 1930*, Warszawa 1930, s. 87.

⁸⁴ *Ibidem*, s. 90–96.

⁸⁵ „Echo” 1932, nr 282, s. 2.

Zdjęcie 2. Zjazd walny członków Stowarzyszenia Weteranów Byłej Armii Polskiej we Francji w 1930 r. Prezydium zjazdu, od lewej widoczni: por. Wincenty Skarzyński z 43 PP Legionu Bajonczyków, płk Henryk Abczyński, gen. w stanie spoczynku Leon Pachucki, NIN i przedstawiciel weteranów byłej Armii Polskiej we Francji Wacław Rzewski (źródło: https://audiovis.nac.gov.pl/i/PIC/PIC_1-P-1490.jpg, dostęp 12 X 2021).

(ówczesny dowódca OK nr IV Łódź), gen. bryg. Józef Olszyna-Wilczyński (dowódca 10 DP) i Aleksy Rzewski (starosta łódzki)⁸⁶.

Leon Pachucki był jedynym generałem armii II Rzeczypospolitej pochowanym w Łodzi w okresie międzywojennym (spoczął w kwaterze nr 3, linia 3/5, grób 14). Wydawało się więc, że jego grób będzie znajdował się pod opieką nie tylko lokalnych władz cywilnych i wojskowych, ale i samych Łodzian, tym bardziej że była to reprezentacyjna linia grobów na Starym Cmentarzu Katolickim, gdzie znajdują się m.in. groby bohaterów wojny 1920 r. Jednak po II wojnie światowej postać generała i jego zasługi dla polskiej armii zostały zapomniane wśród kolejnych pokoleń mieszkańców Łodzi. Według W. Kozłowskiego prawdopodobnie nie postawiono mu nagrobka ani przed wybuchem wojny, ani po jej zakończeniu. Na zaniedbanej mogile w okresie tzw. Polski Ludowej podobno leżały śmieci, aż w końcu pochowano w niej w grudniu 1983 r. inną osobę. Tym samym grób gen. bryg. L. Pachuckiego przestał istnieć, na co nikt wówczas nie zwrócił uwagi. Dopiero 15 lat później sprawą zainteresował się wspomniany W. Kozłowski, który podjął zabiegi o przywrócenie należnej generałowi pamięci. Po kilku latach starań, obok dawnej mogiły postawiono w 2003 r. tablicę pamiątkową, informującą, że był tu kiedyś grób gen. bryg. L. Pachuckiego. Umieszczono ją na niewysokim obelisku w kształcie ściętego pnia drzewa. Tablicę tę wykonał Tadeusz Aryszeński, a potrzebne środki finansowe zebrało Towarzystwo Opieki nad Starym Cmentarzem przy ul. Ogrodowej. Dzięki temu postać tego wybitnego generała i kawalera Orderu Virtuti Militari została choć w tej symbolicznej formie przywrócona pamięci Łodzian, a niniejszy artykuł ma wspomnianą pamięć o generale poszerzyć i upowszechnić⁸⁷.

REFERENCES (BIBLIOGRAFIA)

Archival sources (Źródła archiwalne)

Centralne Archiwum Wojskowe Wojskowego Biura Historycznego:

1 Dywizja Strzelców Polskich, sygn. I.123.3.5.

Armia generała Hallera, Dowództwo Armii generała Hallera, sygn. I.123.1.29, I.123.1.49, I.123.1.50, I.123.1.60, I.123.1.225.

Armia generała Hallera, Dowództwo I Korpus Armii generała Hallera, sygn. I.123.2.1, I.123.2.1, I.123.2.44.

Dowództwo Frontu Południowo-Zachodni, sygn. I.310.8.48.

Kolekcja Akt Personalnych i Odznaczeniowych, sygn. I.480.426.

⁸⁶ W. Kozłowski, *op. cit.*, s. 139; „Kurjer Łódzki” 1932, nr 282, s. 5.

⁸⁷ W. Kozłowski, *op. cit.*, s. 139; K. Czernielewski, W. Jarno, *op. cit.*, s. 505–506; S. Rachalewski, *Zastygły nurt życia. Łódź, która odeszła*, Łódź 1938, s. 147.

- Oddział V Personalny Sztabu Ministerstwa Spraw Wojskowych 1920–1921, sygn. I.300.11.20.
- Ordre de Bataille Naczelnego Dowództwa Wojska Polskiego, sygn. I.301.30.19.
- Dowództwo Okręgu Korpusu IV (DOG Łódź), sygn. I.371.4.105, I.371.4.121.
- Dziennik Rozkazów Dowództwa OG nr IV Łódź 1921.
- Dziennik Rozkazów Dowództwa OK nr IV Łódź 1921, 1922, 1924.
- Dziennik Rozkazów Dowództwa nr IX Brześć 1926.

Printed sources (Źródła drukowane)

1916. *Spisok polkownikam po starshinstvu. Ispravlen po 1-e avgusta*, Petrograd 1916 [1916. *Список полковникам по старшинству. Исправлен по 1-е августа*, Петроград 1916].
- Bitwa Lwowska 25 VII–18 X 1920. Dokumenty operacyjne, Część II (6–20 VIII)*, red. M. Tarczyński, Warszawa 2004.
- „Dziennik Personalny Ministerstwa Spraw Wojskowych” 1920, 1921, 1922, 1923, 1925, 1927.
- „Dziennik Rozkazów Ministerstwa Spraw Wojskowych” 1926.
- Haller J., *Pamiętniki. Z wyborem dokumentów i zdjęć*, Londyn 1964.
- Lista starszeństwa oficerów zawodowych*, Warszawa 1922.
- O niepodległą i granice*, t. 1, *Komunikaty Oddziału III Naczelnego Dowództwa Wojska Polskiego 1919–1921*, red. M. Jabłonowski, A. Koseski, Warszawa–Pułtusk 1999.
- Polak B., *Front przeciwniemiecki 1919 r. Wybór dokumentów wojskowych*, Koszalin 1990.
- Rocznik Oficerski 1923*, Warszawa 1923.
- Rocznik Oficerski 1924*, Warszawa 1924.
- Rocznik Oficerski 1928*, Warszawa 1928.
- Obshchii spisok Ofitserkim chinam Russkoy Imperatorskoy armii. Sostavlen po 1-e yanvarya 1909 goda*, Sankt Peterburg 1909 [Общий список Офицерским чинам Русской Императорской армии. Составлен по 1-е января 1909 года, Санкт Петербург 1909].
- Pamyatnaya knizhka Suvalkskoy gubernii na 1895 god*, Suvalki 1895 [Памятная книжка Сувалкской губернии на 1895 год, Сувалки 1895].
- Pamyatnaya knizhka Suvalkskoy gubernii na 1898 god*, Suvalki 1898 [Памятная книжка Сувалкской губернии на 1898 год, Сувалки 1898].
- Pamyatnaya knizhka Suvalkskoy gubernii na 1902 god*, Suvalki 1902 [Памятная книжка Сувалкской губернии на 1902 год, Сувалки 1902].
- Pamyatnaya knizhka Suvalkskoy gubernii na 1907 god*, Suvalki 1907 [Памятная книжка Сувалкской губернии на 1907 год, Сувалки 1907].
- Pamyatnaya knizhka Suvalkskoy gubernii na 1910 god*, Suvalki 1910 [Памятная книжка Сувалкской губернии на 1910 год, Сувалки 1910].
- Pamyatnaya knizhka Suvalkskoy gubernii na 1913 god*, Suvalki 1913 [Памятная книжка Сувалкской губернии на 1913 год, Сувалки 1913].
- Spisok kapitanam armeyskoy pekhoty po starshinstvu. Sostavlen po 1-e noyabrya 1910 g.*, Sankt Peterburg 1911 [Список капитанам армейской пехоты по старшинству. Составлен по 1-е ноября 1910 г., Санкт Петербург 1911].
- Romer J., *Pamiętniki*, Lwów 1938.
- Rómmel J., *Moje walki z Budiennym. Dziennik wojenny b. d-cy 1 Dywizji Kawalerii*, Lwów 1933.
- Trawiński W., *Odyseja Polskiej Armii Błękitnej*, oprac. W. Suleja, Wrocław–Warszawa–Kra-ków–Gdańsk–Łódź 1989.

Press (Prasa)

- „Błękitny Weteran” 1937.

- „Echo” 1932.
„Kurjer Łódzki” 1924.
„Przegląd Piechoty” 1939.
„Republika” 1924.
„Rozwój” 1923, 1924.
„Żołnierz Polski” 1927.

Studies (Opracowania)

- Antonov A.N., *Vilenskoye pekhotnoye yunkerskoye uchilishche 1864–1899. Kratkiy istoricheskiy ocherk, Vil’na 1900* [Антонов А.Н., Виленское пехотное юнкерское училище 1864–1899. Краткий исторический очерк, Вильна 1900].
- Arciszewski F., *Ostróg-Dubno-Brody. Walki 18 Dywizji Piechoty z konną armią Budionnego*, Warszawa 1923.
- Biernacki M., *Działania Armii Konnej Budiennego w kampanii polsko-rosyjskiej 1920 r. (26.V – 20.VI.1920)*, Warszawa 1924.
- Bobrowski S., *Zarys historii wojennej 44 Pułku Strzelców Kresowych*, Warszawa 1929.
- Cieplewicz M., *Pachucki Leon (1872–1932)*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 24, red. E. Rostworowski, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1979.
- Cieplewicz M., *Wojsko Polskie w latach 1921–1926. Organizacja, wyposażenie, wyszkolenie*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1998.
- Czernielewski K., Jarno W., *Garnizon Łódzki Wojska Polskiego 1918–1939*, Toruń 2008.
- Danilov Yu.N., *Russkiye otryady na frantsuzskom i makedonskom frontakh, Parizh 1933* [Данилов Ю.Н., Русские отряды на французском и македонском фронтах, Париж 1933].
- Dąbrowski J., *Zarys historii wojennej 45 Pułku Piechoty Strzelców Kresowych*, Warszawa 1928.
- Encyklopedia wojskowa*, t. 6, red. O. Laskowski, Warszawa 1937.
- Hujda W., *Zarys historii wojennej 19 Pułku Piechoty „Odsieczy Lwowa”*, Warszawa 1928.
- Hupert W., *Zajęcie Małopolski Wschodniej i Wołynia w roku 1919*, Lwów–Warszawa 1928.
- Jarno W., *1 Dywizja Strzelców Armii Generała Hallera w latach 1918–1919*, Łódź 2006.
- Jarno W., *13. Dywizja Piechoty w wojnie 1939 roku*, Warszawa 2012.
- Jarno W., *Okręg Generalny Wojska Polskiego nr III Kielce w latach 1918–1921*, Łódź 2003.
- Jarno W., *Okręg Korpusu Wojska Polskiego nr IV Łódź 1918–1939*, Łódź 2001.
- Jednodniówka na II Walny Zjazd Stowarzyszenia Weteranów Byłej Armii Polskiej we Francji 13–14 VII 1930*, Warszawa 1930.
- Karcher A., *Samhorodek – Ozierna 5 VI 1920 r., „Bellona” 1935*, 3.
- Klimecki M., *Polsko-ukraińska wojna o Lwów i Wschodnią Galicję 1918–1919*, Warszawa 2000.
- Kosk H., *Generalicja polska. Popularny słownik biograficzny*, t. 2, M–Ż, Pruszków 2001.
- Kozłowski W., *Generałowie-zastępcy dowódców Okręgu Korpusu nr IV Łódź 1918–1939. Szkic do portretu zbiorowego*, „Rocznik Łódzki” 1998, 45.
- Kryśka-Karski T., Żurkowski S., *Generałowie Polski Niepodległej*, Warszawa 1991.
- Księga Chwały Piechoty*, red. B. Prugar-Ketling, Warszawa 1937–1939.
- Kurcusz T., *Pierwsze spotkanie 13 Dywizji Piechoty z Budiennym*, cz. 1, „Bellona” 1921, 6; *Pierwsze spotkanie 13 Dywizji Piechoty z Budiennym*, cz. 2, „Bellona” 1921, 7; *Pierwsze spotkanie 13 Dywizji Piechoty z Budiennym*, cz. 3, „Bellona” 1921, 8; *Pierwsze spotkanie 13 Dywizji Piechoty z Budiennym*, cz. 4, „Bellona” 1921, 9.
- Legieć J., *Armia Ukraińskiej Republiki Ludowej w wojnie polsko-bolszewickiej 1920 roku*, Toruń 2002.
- Ligocki E., *O Józefie Hallerze. Życie i czyny na tle współczesności dziejowej*, Warszawa 1923.

- Lipiński W., *Bajonczycy i Armia Polska we Francji*, „Bellona” 1929, 1.
- Nowak W., *Samhorodek-Komarów 1920*, Warszawa 2010.
- Odziemkowski J., *Leksykon wojny polsko-rosyjskiej 1919–1920*, Warszawa 2004.
- Orłowski M., *Generał Józef Haller (1873–1960)*, Kraków 2007.
- Piekarski W., *Dywizja Polska na froncie we Francji*, „Błękitny Weteran” 1937, nr 5.
- Pisarev Yu.A., *Russkiye voyska na salonickom fronte v 1916–1918 gg.*, „Istoricheskiye Zapiski” 1966, 79 [Писарев Ю.А., *Русские войска на салоницком фронте в 1916–1918 гг.*, „Исторические Записки” 1966, 79].
- Polskie sztandary na francuskim froncie*, Paris 1918.
- Rachalewski S., *Zastygły nurt życia. Łódź, która odeszła*, Łódź 1938.
- Radziwiłowicz D., *Błękitna Armia. W 80. rocznicę powstania*, Warszawa 1997.
- Rutkowski S., *Pierwsze walki z Armią Konną pod Koziatynem*, cz. 1, „Bellona” 1928, 31, 1–2; *Pierwsze walki z Armią Konną pod Koziatynem*, cz. 2, „Bellona” 1928, 3.
- Satora K., *Opowieści wrześnieiowych sztandarów*, Warszawa 1990.
- Schramm T., *Francuskie misje wojskowe w państwach Europy Środkowej 1919–1938*, Poznań 1987.
- Sierociński J., *Armia Polska we Francji. Dzieje wojsk Generała Hallera na obczyźnie*, Warszawa 1929.
- Skarzyński W., *Armja Polska we Francji w świetle faktów*, Warszawa 1929.
- Smoliński A., *Zarys dziejów 1 Armii Konnej*, Grajewo 2003.
- Stachiewicz J., *Studia operacyjne z historii wojen polskich 1918–21*, t. 1, *Działania zaczepne 3 Armii na Ukrainie*, Warszawa 1925.
- Stawecki P., *Słownik biograficzny generałów Wojska Polskiego 1918–1939*, Warszawa 1994.
- Stawiński J., *Bój pod Tyszowcami*, „Bellona” 1930, 36, 2.
- Stobniak-Smogorzewska J., *Kresowe osadnictwo wojskowe 1920–1945*, Warszawa 2003.
- Szczepkowski M., *Zjednoczenie Wojska Polskiego*, w: *Wojsko Polskie 1914–1922*, t. 2, red. B. Polak, Koszalin 1986.
- Timofeyev A., Vishnyakov Ya., Miloradovich G., *Bitva dvuglavykh orlov. Oчерki po istorii rusko-serbskikh otnosheniy v gody Pervoy mirovoy voyny*, Moskva 2016 [Тимофеев А., Вишняков Я., Милорадович Г., *Битва двухглавых орлов. Очерки по истории русско-сербских отношений в годы Первой мировой войны*, Москва 2016].
- Vishnyakov Ya.V., *Serby v russoy armii v gody Pervoy mirovoy voyny*, „Slavyanovedeniye” 2017, 3 [Вишняков Я.В., *Сербы в русской армии в годы Первой мировой войны*, „Славяноведение” 2017, 3].
- Wieliczko-Wielicki M., *Zarys historii wojennej 13 Kresowego Pułku Artylerii Polowej*, Warszawa 1928.
- Wojtaszak A., *Generalicja Wojska Polskiego 1918–1926*, Warszawa 2012.
- Woszczyński B., *Przyjazd Armii Gen. Hallera oraz jej zjednoczenie z wojskiem w kraju*, w: *Armia Polska we Francji 1917–1919. Materiały sympozjum z okazji 65. rocznicy powstania Armii Polskiej we Francji*, red. P. Stawecki, Warszawa 1983.
- Wrzosek M., *Polski czyn zbrojny podczas pierwszej wojny światowej 1914–1918*, Warszawa 1990.
- Wrzosek M., *Wojny o granice Polski Odrodzonej 1918–1921*, Warszawa 1992.
- Wrzosek M., *Wojsko Polskie w dobie narodzin Drugiej Rzeczypospolitej (1918–1921)*, w: *Zarys dziejów wojskowości polskiej w latach 1864–1939*, red. P. Stawecki, Warszawa 1990.
- Wyczółkowski S., *Zarys historii wojennej 43 Pułku Strzelców Kresowych*, Warszawa 1928.

Websites (Strony internetowe)

https://kresy.genealodzy.pl/zbiior/pdf/osadnicy_wojskowi.pdf [dostęp: 25.07.2020].

https://ria1914.info/index.php/18-й_стрелковый_полк [dostęp: 20.07.2020].
https://ru.wikipedia.org/wiki/18-й_стрелковый_полк [dostęp: 20.07.2020].
https://ru.wikipedia.org/wiki/Экспедиционный_корпус_Русской_армии_во_Франции [dostęp: 20.07.2020].
<https://um.pabianice.pl/artukul/110/2945/towarzystwo-gimnastyczne-sokol> [dostęp: 23.05.2021].
<https://www.dissercat.com/content/russkie-voiska-na-salonikskom-fronte-v-1916-1918-gg> [dostęp: 20.07.2020].
https://www.ria1914.info/index.php/4-я_особая_пехотная_бригада [dostęp: 1.02.2023].
https://www.ria1914.info/index.php/Маршевский_батальон_4-й_особой_пехотной_бригады [dostęp: 1.02.2023].
https://www.ria1914.info/index.php/Пахуцкий_Лев_Антонович [dostęp: 1.02.2023].

NOTA O AUTORZE

Witold Jarno – (ur. 1970), profesor nadzwyczajny, dr hab., zatrudniony w Zakładzie Historii Polski i Świata po 1945 r. w Instytucie Historycznym Uniwersytetu Łódzkiego. Absolwent Wydziału Filozofii i Historii (1994) oraz Wydziału Prawa i Administracji (1998) Uniwersytetu Łódzkiego. Główne obszary jego zainteresowań naukowych to historia Polski i historia wojska polskiego w XX w. Jest autorem wielu artykułów i monografii na ten temat: *Okręg Korpusu Wojska Polskiego nr IV Łódź 1918–1939* (Łódź 2001); *Okręg Generalny Wojska Polskiego nr III Kielce w latach 1918–1921* (Łódź 2003); *Strzelcy Kaniowscy w latach 1919–1939* (Warszawa 2004); *1 Dywizja Strzelców Armii Generała Hallera w latach 1918–1919* (Łódź 2006); *Garnizon Łódzki Wojska Polskiego 1918–1939* (Toruń 2008, współautor); *Terytorialne władze wojskowe w Polsce w latach 1945–1949. Organizacja i działalność okręgów wojskowych* (Łódź 2011); *13 Dywizja Piechoty w wojnie 1939 roku* (Warszawa 2012); *10 Dywizja Piechoty w wojnie 1939 roku* (Pruszków 2016, współautor); *Obchody Milenium w diecezji łódzkiej (1966–1967)* (Łódź 2017, współautor) oraz współredaktor monografii zatytułowanej *Budownictwo wojskowe w Łodzi* (Łódź 2016).

ABOUT THE AUTHOR

Witold Jarno (born in 1970) – associate professor, PhD with habilitation, employed in the Department of Polish and World History after 1945 at the Institute of History of the University of Łódź. Graduate of the Faculty of Philosophy and History (1994) and Faculty of Law and Administration (1998) of the University of Łódź. The main fields of his scientific interests are the history of Poland and the history of the Polish military in the 20th century. He is the author of many articles and monographs on this subject: *Okręg Korpusu Wojska Polskiego nr IV Łódź 1918–1939* (Łódź 2001); *Okręg Generalny Wojska Polskiego nr III Kielce w latach 1918–1921* (Łódź 2003); *Strzelcy Kaniowscy w latach 1919–1939* (Warszawa 2004); *1 Dywizja Strzelców Armii Generała Hallera w latach 1918–1919* (Łódź 2006); *Garnizon Łódzki Wojska Polskiego 1918–1939* (Toruń 2008, co-author); *Terytorialne władze wojskowe w Polsce w latach 1945–1949. Organizacja i działalność okręgów wojskowych* (Łódź 2011); *13 Dywizja Piechoty w wojnie 1939 roku* (Warszawa 2012); *10 Dywizja Piechoty w wojnie 1939 roku* (Pruszków 2016, co-author); *Obchody Milenium w diecezji łódzkiej (1966–1967)* (Łódź 2017, co-author) and co-editor of a monograph titled *Budownictwo wojskowe w Łodzi* (Łódź 2016).